

АГЛАЯ

Артем
СОКІЛ

Микола
Хвильовий

ВАЛЬДШНЕПИ

«СМОЛОСКИП»

Артем Сокіл

АГЛАЯ

ПОВІСТЬ

**Спроба продовження роману Миколи Хвильового
«Вальдшнепи»
60-ті роки ХХ століття**

Микола Хвильовий

ВАЛЬДШНЕПИ

РОМАН

**Київ
«Смолоскип»
2010**

ББК 84.4УКР6я43

A24

Хто важиться перебирати слово у класиків? Чи варто розпочинати діалог і творити продовження відомих творів? Видавництво «Смолоскип» робить цей сміливий крок. Пропонована увазі читачів повість Артема Сокола «Аглая» є спробою продовження роману Миколи Хвильового «Вальдшнепи».

У «Вальдшнепах» М. Хвильового знайомимося з ідеєю національного відродження України, що вирувала в 20-х рр. ХХ ст. Перед нами постають молоді люди, розчаровані в комуністичній партії й недавній революції, котрі прагнуть іншої країни з новими ідеалами. Чи вдалося їм досягнути поставленої мети невідомо, бо друга частина роману так ніколи й не дійшла до читачів.

Натомість маємо версію, запропоновану А. Соколом в «Аглай». Це перша спроба не освоєного ще в українській літературі жанру: повість-продовження, повість-полеміка; напівзатертий часом палімпсест, крізь рядки якого проступають слова незавершеного роману. Із неї дізнаємося, як склалися долі не лише Аглай, Дмитра Карамазова, професора Вовчика й тьоті Клаві з «Вальдшнепів», а і їхніх нащадків: Аглай, Миті, Валіка, що є головними героями нового твору, дія якого відбувається у Харкові 60-х рр. ХХ ст.

«Вальдшнепи» — книжка, яка уже давно зайняла гідне місце на полиці української класики. «Аглая» — безпрецедентне явище української літератури, що, сподіваємося, започаткує гарну традицію.

*Передмова Ростислава Семківа
Художнє оформлення Уляни Мельникової*

ISBN 978-966-2164-08-4

© Артем Сокіл, 2010
© «Смолоскип», 2010

Артем Сокіл

АГЛАЯ

ПОВІСТЬ

**Спроба продовження роману
Миколи Хвильового «Вальдшнепи»
60-ті роки ХХ століття**

Ростислав Семків

ЯК НІХТО ДО ТОГО...

Обкладинка цієї книжки, вочевидь, мала б здивувати наших читачів. Що дозволяє собі Артем Со-кіл? Як важиться він перебирати слово у класика? Адже Микола Хвильовий ще за життя став таким; його авторитет був і залишився настільки потужним, що навіть цілеспрямовані намагання чиновників та спецслужб не змогли назавжди викреслити тексти Хвильового з українського літературного канону. Якщо перед нами така величина, то як можемо ми?..

У таких питаннях виявляється вся мамулуватість (позичимо у Хвильового це слово) українського літературного процесу — невпевненість, невміння, страх перед можливістю продовжувати розмову з класиками, дискутувати з ними, врешті, заперечувати їм. Побожне і стерильне ставлення до визнаних текстів якраз і свідчить про неміцність — ні, література має бути кипучою сумішшю фраз, казаном полемік, розжареною лавою думок. Отже, це прекрасно, що ми нарешті маємо таку спробу. «Смолоскип» хоче зробити сміливий крок: через майже сторіччя і крізь смерть автор викликає Хвильового на розмову.

Інші літератури мають вдосталь прикладів таких-от продовжень класичних творів. Звісно, більшість спроб стосувалася розважальних жанрів: Олександра Ріплей продовжує своєю «Скарлет» гіперпопулярний роман «Віднесені вітром» Маргарет

Мітчелл; сотні підлітків та з десяток дорослих авторів дотепер доточують низку пригод Гаррі Поттера; та в нас ситуація інша. Ще не вистигли слова від затягих ідеологічних герців ХХ століття, позначеніх болем цілком правдивих ран; наш читач усе ще шукає в літературі відповідей на життєві питання, все ще піддається сугестії — чекає на «свого» за тоном та стилем автора. Тому й не дивно, що «Аглая» є не романтичним продовженням незавершених «Вальдшнепів», не дописаним геппі-ендом роману, в якому щасливого завершення просто не могло бути, а переграванням колізій роману Хвильового в нових умовах, суперечкою з класиком, альтернативою його поглядам.

Час дії повісті «Аглая» — початок 60-х років ХХ ст., а головними персонажами твору є герої «Вальдшнепів» М. Хвильового — Аглая, лінгвіст, професор Вовчик, його дружина тьотя Клава та їхні нащадки — Митя, Аглая, Валік та інші. Цей твір свідомо написано з намаганням доскільно наслідувати стиль Миколи Хвильового, з метою повернутися до його письма, актуалізувати саму згадку про цього автора, майже забутого на час спроби написання продовження його роману. На початку 60-х, коли Артем Сокіл сів за друкарську машинку і відкладав на титульному аркуші назув «Аглая», в Радянській Україні починалася хвиля національного піднесення, проте минала вона без Хвильового. Ким би не був Артем Сокіл — дисидентом-самітником у котрійсь львівській конторі чи журналістом редакції українського часопису в Нью-Йорку, — про бунтівного автора, лідера української молодої літератури 20-х, вождя ВАПЛІТЕ та його незавидну долю він, звісно ж, знов. Проте і в Україні, і на еміграції (не без

впливу пропаганди Москви та нашого вітчизняного КДБ) вважали, що без Хвильового можна буде обійтися. Здавалося, що ані в Україні, ані там, в українській діаспорі, його добре ім'я ніколи не буде відроджене. Як і багатьом іншим талановитим молодим голосам того покоління, Миколі Хвильовому судилося забуття. У наш час подібна думка не прийшла б у жодну освічену голову, але тоді все виглядало саме так. І так Артемові Соколу потрапив до рук незавершений роман Миколи Хвильового «Вальдшнепи».

Минуло 30 років від появи «Вальдшнепів» — і прискіпливий Артем замислився та вирішив, етично це чи ні, продовжити роман Хвильового, перенісши події у Харків початку 60-х. Тим більш дивно, що тоді автор-початківець не лише зацікавився постаттю зниклого з українського літературного процесу українського письменника, а й вирішив написати їому через роки свою відповідь. Рукопис постав...

Хоч дія «Аглаї» відбувається у підрядянській Україні, до того ж, у такій Україні, яку уявляв собі молодий автор, сидячи в конторі у Львові чи, може, на 24-му поверсі одного з нью-йоркських хмарочосів, книжка увібрала в себе настрій усієї, на той час іще не такої й довгої, біографії автора: дитячі згадки про рідне село, підліткові враження повоєнних часів, навчання у Києві, а може, і в Парижі; не події, а лише настрій — трагічний оптимізм, у якому розчинено погляд на майбутнє України.

«Аглая» — книжка про молодих людей, спроба реконструкції їхніх поглядів, котрі постануть перед нами у півторічній ретроспективі; тому не дивно, що вони можуть видатися сучасному читачеві химерними, загадковими — зовсім іншими, варто

лише забути, коли й для чого її написано, хоч заглибитися у світ «Аглай» не всім удасться. Боїться цього і сам автор, ідентичність которого ще не вповні встановлено, незважаючи на те, що автентичність твору визнано фахівцями. Лише піддавшись наполегливим умовлянням, автор погодився опублікувати книгу.

Але як би ми не сприймали тепер «Аглаю» — як експеримент, як документ поглядів часу, в який вона була написана, — маємо першу книгу не освоєного ще в українській літературі жанру: повість-продовження, повість-полеміку; напівзатертий часом палімпсест, крізь рядки якого проступають слова роману Хвильового. Спроба, якої ще не було і яка може надихнути до дальших подібних спроб.

Жінка у чорному платтю, з сивим волоссям, в окулярах прямувала на кладовище. Втратила зір, але дещо бачила. Йшла прямо, не роззираючись, і раптом зупинилася. Колись тут були могили. Де вони ділісь? Ось там і там ще залишилась одна-две, три, може, десяток і не більше. Вона знала дорогу, підсвідомо прямувала між кущами і раптом зупинилася. Ось тут, саме тут. Вона зупинилася і побачила перед собою невеличку гірку, зарослу бур'янами, а поруч лавочка. Та сама лавочка, що була тут і колись, за її молодості. Сюди майже щодня вона приходила з кількарічним сином Митею. Вона сиділа на лавочці, а він бігав кругом, ховався від неї, а пізніше приходив до неї, сідав поруч і питав:

— Ти ще довго будеш, мамо?

— Та ще... посидьмо...

І одного разу підійшли до неї люди у цивільному. Схопили її, посадили в одну машину, схопили Митю, посадили в іншу. І відтоді вона свого сина не бачила, ніколи не чула про нього.

Раптом подуло іншим вітром і вона повернулася. Сама. Сама прийшла на це знайоме і близьке її місце. Вона довго стояла і мовчала. І мимохіть з її уст вирвалося:

— Дімі, я обіцяла, що повернуся до тебе.

Жінка в чорному платтю сіла на лавочку. У руках у неї невеличкий пучок чебрецю.

З далечі долинав шум колись столичного міста над Лопанню.

— Чи чуєш, Дімі, сьогодні у нашому місті випуск одномільйонного трактора...

Жінка у чорному платтю нахиляється до могили. Крізь грубі скельця окулярів вона придивляється до могили. Хоче щось побачити. Вона прислухається. Неподалік засвітилася лампочка. Вона дивиться навколо.

— Дімі, кругом темніє. Я спізнилась, хотіла прийти вранці. Хотіла поговорити з тобою на світанку... Я спізнилась... Пробач...

Вона замовкає і чує якийсь дивний голос над своєю головою.

Вона хапається за голову: «Що це? Не може бути. Це голос Дмитрія... Невже я божеволію, невже мені причувається?» Але голос виразнішав, ставав більш розбірливим, і вона розуміла кожне слово.

— Аглає, — вона здригнулась, її руки почали трептіти. Вона не може промовити слова. Дивиться кругом, нахиляється до могили:

— Дімі, ти живий?.. Дімі...

— Аглає, — вона знову чує голос. — Аглає, я тисячі разів розстріляний... Вже десятиліття мене пе-реслідує страшний злочин...

— Дімі, ton pauvre garçon, відважний і вольовий, Дімі. Я хотіла повірити в тебе, але ти був, як мільйони таких, як ти, без сили... без волі... Тобі бракувало зробити ще один крок — і ми були б разом назавжди... Я хотіла повести тебе на вершину, я пройшла цілу твою країну, від далеких сяючих просторів загірної комуни до підвалів чека, — і що? Досягла того, в що вірила, що проповідувала на трибунах революції?

Жінка в чорному знову чує голос:

— Ти казала, що тебе покликано до кипучого життя...

— Так, Дімі, я кипіла, я хвилювалася, я шукала, а що ти?

— Я хоч був чесний з собою...

— Чесний? — засміялася жінка в чорному. — Ти кажеш, був чесний? Боягуз ти був, Дімі, ти побоявся, що тобі пустять кулю в лоб.

— Так, я боявся, тому волів, ні я хотів, щоб і мені в підвалах чека постили кулю в лоб, тоді мені було б легше, мені, комунару революції. Ти правду кажеш, так, я боявся... А що ти? Що з твого кипіння? Ти шукала, ти хвилювалася... Ти шукала — чого? Нової ідеї, яка врятувала б тебе і твою націю? І що? Знайшла?

— Я шукала по всюдах моєї нації, я, Дімо, зір втратила... В пошуках чогось, у що я вірила, мені зір відібрало, я сліпа...

— І що ти знайшла? Скажи мені, Аглає, що ти знайшла, чи знайшла хоч крихітку того, що шукала?

— Дімі, так, я знайшла...

— Що? Говори, Аглає, що ти знайшла?

— Я знайшла мільйон тракторів на нашому ХТЗ, у нашему, колись столичному, місті над Лопанню... Я була колись жорстока супроти тебе, Дімі, дуже жорстока, супроти Ганни, супроти всіх вас... Але все ж таки, Дімі, я знайшла. Мої думки, мої поривання, моя віра у майбутнє моєї нації — усе це захопило нове покоління моєї нації, молоде покоління, яке прийшло після нас...

І жінка в чорному почула регіт. І цей регіт рознісся кругом і луною вдаряв у неї.

— Ха-ха-ха! Нове покоління, ти кажеш? Яке? Те, що перекомсомолює комсомол? Чи те, що у вузьких

штанах і з довгим волоссям ходить вулицями нашого колись столичного міста, що над Лопанню? Чи те...

— О, Дімі, не будь жорстокий, не будь таким, якою колись я була... Ось поглянь! Поглянь! Я бачу щось, те нове... Ось воно, поглянь...

Жінка в чорному платтю простягає руку до лампочки вдалини. Вона чує якісь крики, якусь іноземну джазову музику. Вона встає, підходить до могили, схиляється і кладе на неї пучок чебрецю.

З її очейпадають окуляри і губляться в кущах бур'янів.

Вона падає на коліна, шукає їх, але не знаходить. І вона знову чує голос, мов на прощання:

— Аглає, ти побачила щось величне, ти почула могутні слова. Скажи, яке воно, що воно таке, де воно? Аглає, скажи мені, бо, може, я тебе вже не почую, Аглає, прошу тебе.

— Дімі... О, мій Дімі, я не бачу. В пошуках за тим... в пошуках того нового... Того... Щоб побачити... я загубила в бур'янах. Я втратила зір... Я нічого не бачу.

Жінка в чорному платтю підвелається, спотикаючись, попрямувала до виходу. Її сиве волосся вкрило її зморшкувате обличчя. І їй здається, що вона знову чує голос Дімі:

— Аглає, моя люба, моя кохана Аглає, моя молодість, о, як я страшенно хочу тебе, вернися до мене... вер...

Їй здається, що раптом голос затих. Кругом тиші. Вона підняла якусь гілляку, щоб сперстись на неї, підійшла до виходу і вийшла на вулицю кипучого колись столичного міста. У її голові шумить,

і вона чує десь над Лопанню, неподалік Покровського собору, радісні вигуки:

— Один мільйон!.. Один мільйон!.. Чуєте? Один мільйон тракторів! Так, тракторів!

І ці радісні вигуки заглушує іноземна гучна джазова музика. А її заглушують гармошки, занесені в це місто з Росії. І ця дивна какофонія заглушує гомін вечірніх дзвонів Покровського собору.

— Страшно, — подумала жінка у чорному платтю. — Чуже місто... Де ж моя молода нація? Де? Я хотіла бути її стерничим, пастирем... Я шукала... шукала... — і на її обличчі замайоріла радісна й весела усмішка. Вистукуючи собі дорогу трухлявою паличкою, вона присіла на лавочці, неподалік собору. І саме тут вона почула гомін дзвонів Покровського собору, затихли гармошки і джазова іноземна музика. Затихли радісні вигуки про один мільйон тракторів. Вона підвела голову — і її незрячі очі побачили товариство її молодості. Вона засміялася, коли згадала, як її товариство ламало свої голови, коли вона та її подруга тьотя Клава сказали, що вони московки. Товариство вірило і не дуже. Лінгвіст Вовчик ламав собі голову: «А звідки ж у вас така наша вимова? Га?» А вони реготали. Як їм признатись, що вони звичайні хохлушки, з провінційного, темного містечка Миргорода... Вони радилися з Клавою (боялись тільки, щоб Женя десь не ляпнув язиком), як показати себе у тому дивному товаристві. Хотіли похизуватися своїм походженням із всесоюзної столиці та своїми всесоюзними манерами. І їм це вдавалось. Хоча часом grubість тьоті Клави зраджувала їхнє походження. І завжди виручала Аглая:

— А ці наші духи, понюхайте, вони ваші чи наші — московські? Га?

І всі безкінечно і весело реготали. А лінгвіст Вовчик похмуро замислювався:

— Нібіто є над чим замислитись...

Жінці у чорному платтю саме тут на лавочці, над Лопанню, неподалік Покровського собору, в голові плелись думки про її молодість. І раптом вона підвелається, їй пригадалось колишнє столичне місто над Лопанню. І те незабутнє товариство. В голові шумить, і вона чує свої слова багаторічної давнини. Раптом блиснуло — і несходимий Сибір, і Казахстан, і замучена молодість у далеких просторах. Це страшна дійсність її молодої нації, в яку вона повірила, до якої скептично приглядався Діма, пессимістично сприймав лінгвіст Вовчик і начхательно ставилася тьотя Клава. Вона сіла. У голові знову зашуміло. І вона почула свої слова. Їй раптом стало затісно у тому цікавому товаристві, вона відчула у собі місійне покликання. І вона з презирством, дещо ніяковіючи, звертається до Ганни, вірної подружки Дмитрія:

— Avancez un реi... — і Ганна посунулась. Аглаї стало простірніше, і вона відчула у собі провідника майбутньої її молодої нації:

— Товариство, а тепер давайте вип'ємо... Ви підшіптуєте мені: «Аглає, придумай тост». А мені придумувати нема потреби, бо я від природи покликана до кипучої діяльності, бо я хочу творити нове життя. Чуеш, Дімі, чуеш, лінгвісте, чуеш, Ганно, я хочу творити нове життя, чи чуєте ви? Чи вірите ви? Ні, не вірите. Тому знайте, за що я вип'ю... — і вона на хвилину зупинилася.

— Цікаво, — шепнув лінгвіст до Дмитрія, — цікаво, що вона придумала, за що вип'є...

— А ви не перешіптуйтесь і знайте — настав час говорити на повний голос, а не пошепки. Що, ви

злякалися, коли я на повний голос заявляю, що я не з тих, які комсомолять у пустопорожнє? І мені не соромно сказати вам на повний голос, що я і тисячі таких, як я, виростали і виростають біля ваших комуністичних ячейок. Чуєш, Дімі, коло ваших ячейок. Тому сьогодні настав час і я вам скажу, за що я вип'ю...

— Аглає, — тримтячим голосом, ледве чутно, заговорив тоді лінгвіст Вовчик, налякавшись, а за що все ж таки вона вип'є. — Ти забагато філософствуєш, так, ми, моя нація, профілософтувала тисячу років — і що? Опинилися на загумінку історії... — товариш Вовчик хотів ще щось сказати, але його перервала Аглая. Вона підняла келих, підвелася і дзвінким голосом заговорила:

— А я вип'ю, товариство, за відважних і вольових людей. Чуєте? Я вип'ю за безумство хоробрих. За тих, які не знають туників і які горять вічним вогнем поривання в невідомі краї... Чуєте, я хочу творити нове життя, — і жінка в чорному платтю пригадала собі свою поведінку і свої сказані кілька десятків років тому слова. Її очі заблистили, і вона побачила перед собою безпорадних Дмитрія, лінгвіста Вовчика, тьотю Клаву і зовсім розгублену Ганну. Вона налила собі ще одну чарку, знову встала і знову дзвінким голосом заговорила:

— Так, товариство, я хочу творити нове життя, як його творили хоробрі впродовж тисячі років. Але я, мое товариство, і тисячі Аглай у спідницях і штанях, задихаємося, без свіжого повітря ми не можемо жити, бо кругом нас ви — мамулуваті карамазови і карамазенки... Ми живемо без повітря, чуєте? Без повітря! Ми покоління, яке прийшло, щоб творити нове життя, не можемо далі жити без

повітря, чуєте j'etouffe, à mon amis. Donnez moi un peu d'air... — і Аглая, вона добре це пам'ятає, більше нічого не сказала, сіла і замовкла.

А з очей жінки в чорному платтю, яка сиділа на лавочці, покотилася сльоза. І вона подумала та напівголосом прошепотіла:

— Ви нація карамазенків... — вона підвелася і, спираючись на паличку, яку знайшла серед бур'янів колишнього кладовища, не бачачи нічого і нікого кругом, попрямувала тротуаром, не знаючи куди. І раптом відчула, що поруч неї проходить людина. Вона озирнулася, нікого не побачила, але почула слова:

— Здорова була...

Жінка зупиняється, її обличчя прояснюється, вона повертається в бік кладовища, звідки й прийшла. Вона впізнала, це були слова Дмитрія, він поздравився з нею, він прийшов до неї:

— Здоров, Дімі, я знала, що ти прийдеш. І я хотіла тобі сказати, тобі і таким, як ти, Дімі, — що я все ж таки багатьох захоплювала. І ти божеволів через мене... Як страшно ти хотів мене, ціла твоя нація хотіла мене. Дімі, і я хотіла тебе, я... я була готова, коли ми опинилися сам на сам... Я любила тебе за твою відвертість, чесність, порядність... І... і я, Дімі, Дмитрію Карамазов, ненавиділа тебе за твою безвольність. Ти мамулуватий хохол, як і твоя ціла нація, безвольна... Ти не взяв мене, бо ти був безвольний, забракло тобі чоловічої сили волі, тобі її забракло, і я пішла, щоб тебе більше не бачити. Та раптом подумала, що треба повернутись. І я знову опинилася в столичному місті над Лопанню. Підійшла до будинку і почула страшний крик моєї приятельки Тоні. Вона бігла кудись, як божевільна,

і кричала на весь голос: «Він пустив собі кулю в лоб, пустив кулю в лоб...» І я побігла нагору. І що я побачила там, Дімі? Ти, пам'ятаєш, ні, ти не можеш цього пам'ятати... Я побачила тебе на твоєму стільці. Обличчя залите кров'ю. І я вхопила тебе обома руками... і я вжахнулася. Мої руки в крові, в голові закрутилося, кругом все почервоніло, сиділи, крутилися розгублені кругом тебе якісь люди. І я побачила на твоєму столику два аркуші паперу. Один великий, довгий, записаний твоєю рукою... о, я знала твої карлючки, запам'яталися з твоїх листів до мене, і ще один невеличкий. Я кинула оком, прочитала перші дивовижні і дивні рядки, і я побачила, що не ти писав ці слова... Я підвела голову, сонце вдарило у вікно просто проти тебе — зжажнулась... У шибці я побачила невеличку дірочку, шибка не розбита, лише невеличка дірка від кулі... Так, Дімі, дірка від кулі, у вікні навпроти твоого столика... Дімі, не ти пустив собі кулю в лоб, а тобі пустили. Я повернулася, глянула ще раз на тебе, подивилася на столик, а на ньому вже не було двох записаних аркушів паперу... Дімі, вони зникли... вони зникли назавжди...

І Аглаї здавалося, що вона почула відгук своїх слів:

— Зникли назавжди...

Вона йде далі, вистукує свою паличкою, шукає дороги. Зупиняється і запитує перехожого:

— Пробачте, скажіть, будь ласка, чи це там, ось навпроти будинок Блакитного? Ні, не там, це, маєтъ, там, — вона показує паличкою і чує по хвилі за плечима:

— З ума зійшла стара...

Її ціле тіло здригається. Вона далі йде і чує: десь неподалік хтось співає «Марічку». І вона зупиняється:

— Невже і тут у столиці над Лопанню співають «Марічку»?..

Але її думки заглушує джазова закордонна музика, хрипить голос якогось негра. Іде далі і чує веселі вигуки. «Комусь тут весело, — подумала, — а хтось сумовито виводить “Рушничок”».

Не витримує, зупиняється, відчуває, що кругом неї збирається все більше і більше людей. Відчуває, що це молодь, з їхнього голосу, з їхнього молодіжного сміху.

— Не змінились, — подумала. — Такі, як і Діма був... Завжди сентиментальні, завжди прикути до цієї землі. Ось там той вусатий, у великій смушевій шапці, — вона дивиться вдалечінь, хоче побачити відомий пам'ятник у місті над Лопанню, але його не бачить, — це він вас, карамазенки, розкріпачив, зробив вас вільними, а ви далі раби, ви далі безвольні, ви далі мамулувати...

Але вона не закінчує. Кругом галас від сміхів, криків. Хтось бринькає на гітарі, хтось грає на гармошці, а хтось кричить на ціле горло:

— Дивіться, дивіться, хто йде! Це вона, це вона! У нас з'явилася вона, Аглай! Подивіться на неї.

Хтось інший гукає:

— Аглай, це ти? Давай Езмеральду! Давай Езмеральду! На стіл її, хай танцює...

Жінка в чорному глянула кругом, підвела очі вгору і незрячими очима побачила, ні, вона відчула, що вона опинилася неподалік Лопані, біля Покровського собору. Її зір мертвий, лише вечірні ліхтарики замерехтили у її очах.

— Аглає, на стіл! На стіл! Давай Езмеральду! — чує вона і її тіло задрижало. І раптом вона підводить очі десь у глибину небес і сама до себе: «Що це зі мною? Невже це я, Аглая, яка хотіла бачити кругом себе хоробрих і вольових людей, які перетворять її мамулувату націю на хоробрих воїнів?» Невже вона падає в прірву, де від століть лежать її мамулуваті земляки? Вона випрямлюється, хоче щось гукнути, але чує:

— Гей, баядерко! На стіл! На стіл її...

І раптом молодь затихає. Кругом тиша. Жінка в чорному думає: «Невже ця молодь — це те нове покоління відважних і хоробрих?» І вона чує дівочий голос:

— Друзья... Друзья, хай згадається минуле! Хай забудеться минуле! Нехай божевільний танець Езмеральди, цієї жінки у чорному, понесе нас у вир бурхливого життя!

— Аглая! Аглая! — гукають кругом. — Ти наша Езмеральда!

Хтось починає грati на гармошці, хтось знову вдаряє в струни гітари, несуться звуки якоїсь відомої пісні, хтось крикнув:

— О, баядерка!

І раптом жінка у чорному опиняється на столі. Її ноги у такт вистукують танець Езмеральди. Тієї самої, що століття тому вистукувала божевільний танець біля паризького Нотрдамського собору. До жінки у чорному повертається молодеча сила, і вона витанцює, як десятки років тому. А з молодіжної гущі чути різкий і грімкий голос:

— Товариство! За відважних танцюмо! За сильних! За тих, хто з-під полі пхає нам якісь клаптики паперу!

А ще хтось гукає:

— Смерть усьому старому! Смерть віджилому!
— Аглає! — несеться кругом. — Сильніше, швидше! Швидше!

Ритмічні удари старої жінки в чорному платтю частішають, її серце б'ється сильними ударами, але її обличчя знову яснішає.

— Зривай плаття, Аглає! Що, боїшся? Не бійся! I вона чує:

— Хто боїться — хай вмирає!

«Невже це кінець усьому? — думає вона. — Невже кінець?» I вона чує, як чиєсь руки, багато рук, зривають з неї її чорне плаття. I вона чує радісні вигуки:

— Ще, Аглає! Ще, Аглає! Зривайте з неї! Не бійтесь! Хто боїться — нехай тому смерть!

— Ось Аглай! Це вона — це Аглай! — кругом скандує молодь.

Жінка у чорному платтю зупиняється. Танець завмер у її рухах. Раптом запала тиша. Вона повільно сходить зі столу, у її очах мерехтять ліхтарики з парку колись столичного міста над Лопанню. Вона простягає обидві руки, підносить їх угору і йде в бік гурта молодих. Молодь розступається. Хтось крикнув:

— Це вона! Це вона!.. Сліпа йде! Сліпа йде, розступіться! — заревіла молодь. I знову все затикає, тільки десь із-над Лопані ще гучніше почулись звуки закордонної джазової музики.

— Вбити її! — кричить молода баядерка, яка з розгоном вискочила на стіл і почала божевільний танець Езмеральди. — Вбийте минуле, яке втратило очі!

— Вбийте її! Вбийте її! — загуло кругом.

— Митя! Де ти?

— Я тут... — почула молода красива дівчина.

— Митя, вбий її!

— Я? Аглає? Ти хочеш, щоб я вбив її? Цю стару, чарівну жінку у порваному чорному платтю? Ти чула? Її теж звату Аглаєю? То кого я маю вбивати? Її чи тебе?

— Що за питання... Ти збожеволів, Митя! Тобі, саме тобі призначено вбити її, те минуле, сліпе, що стирчить там у чорному лахміттю!

І кругом загуло: «Вбий її! Вбий її!»

Митя задрижав. Пальці його рук почали то корчитись у болючих судорогах, то випрямлятись, обличчя його позеленіло, його огорнув страх: «Що це? Невже саме я маю вбити цю сиву, незрячу людину?»

— Аглає, — він дивиться то на неї, молоду красиву дівчину, то на жінку, з якої звисає чорне порване плаття. Йому закрутілося в голові, він заплющає очі, знову розплющає:

— Кохана моя! — він не витримує, він зі стогона вимовляє. Він пропалює її своїм поглядом від ніг до голови. Просвердлює красиве тіло молодої дівчини. Вона тримає в руці червоний піонерський галстук. Він дивиться у її очі. Вони милі, принадні, як злочин революційного подвигу. Її волосся спадає ген аж до грудей, закриваючи здорову, випрямлену, як життя, грудь. Митя тратить усі свої відчуття. Він наближається до дівчини повільним кроком. А її принадне тіло вабить його, її очі ще раз зустрічаються з його очима. Він простягає свою руку до неї. Він дивиться на неї і бачить, як у червоному сяйві ліхтарів на його руці замиготіли червоні вогники крові.

— Аглає, дивись, кров на моїй руці...

— Митя? Кров? — вона сміється. — Де кров?
Яка кров?

Він підходить до неї ще ближче. Вона випростовується, стає непорушно, а кругом гурма мовчазної і наляканої молоді. Посеред них скорчилася жінка в порваному чорному платтю. Замовкла над Лопанню джазова закордонна музика. Митя повертається до жінки у чорному порваному платтю і кричить з цілої сили:

— Не можна так, не можна... — він зриває з себе сорочку, розриває надвое і затуляє напівголе тіло жінки.

— Митя, — шепоче до нього жінка у порваному платтю. — Митя, мій коханий, Митя, ти прийшов, щоб вбити мене... Митя, вбий мене...

— Я не можу... — в його очах з'являються слози, а пальці його в судорогах здригаються. Він шепоче на вухо жінці у порваному чорному платтю:

— Я маю вбити тебе... Я маю вбити тебе... Я дивлюсь на тебе... Ти мені близька і рідна... Я звідкись знаю тебе... А звідки? Скажи мені... А може, це ти? Мені здається, що це ти? Та сама Аглая? Це ти, я це добре знаю... Пам'ятаєш, ти колись, коли я ще був малим хлопчиною, розказувала мені, як мій батько свою матір розстрілював там... десь на якомусь узлісся, де здіймалися вогні, де йшла гроза. Ти казала, я це добре пам'ятаю, що він закинув руку на шию своєї матері, притиснув голову до своїх грудей, підвів мавзера і нажав спуск на скроню своєї матері... І тоді, ти розказувала мені, кололося його «я»...

— Митя, бідолашний, нещасний мій Митя... і твоє «я» вже давно розкололося... І знай, Митя, щоб ніде і ніколи не кололося твоє «я», ти мусиш скоїти цей злочин. Так, мусиш, це буде подвиг,

на який не спроможні всі ті мамулуваті карамазенки, вічні гречкосії, вічні рabi...

— Невже треба скoйти злочин, щоб спромогтись на подвиг?

До них підійшла красива молода дівчина, яка теж зве себе Аглаєю. Вона прислухається до їхньої розмови:

— Митя, це не злочин. Вбити людину — це не злочин. Митя, не будь наївний... Невже вбити щось слъозаве, сліпе, щось, що шукає і не знаходить, це злочин? Ось глянь на неї! — закричала дівчина. — Вбити цю купу м'яса — невже це злочин?

— Аглає, як це важко... Не ти маєш вбивати, а я, чуєш — я. Невже я смію, невже я маю це зробити? В ім'я чого?

— Синочок мій, — вхопила жінка в порваному чорному платтю Митю за руку. — Синочок мій, зроби це!.. Тобі стане легше... Вона буде щаслива, вона дочка моого Дмитрія... ти станеш для неї хороboroю вольовою людиною, ти станеш людиною, яка хоче творити нове життя, як колись хотіла творити його... — але вона не може вимовити останніх слів.

— Хто хотів творити? Що хотів творити? — кричить Митя.

— Твоя мати, Митю...

Агая не почула цих слів.

— Ось! — кричить Аглая. — Ось дивись, ось там камінь, Митя. Вбий її!

— Важко, Аглає, — зашепотів Митя, — дуже важко...

І Митя замовк. Подивився на жінку в чорному порваному платтю, кинув оком на Аглаю і знову

повернув свій зір на стару жінку у чорному порваному платтю й подумав: «Невже це моя мати, ця жінка, яку теж звуть Аглаєю?» Він випростався.

— Аглає, — майже закричав Митя. — Аглає, подай мені камінь, ось той великий камінь, — і подумав: «Не я, а вона буде вбивцею».

Аглая нахиляється, бере в руки велику каменюку і підносить Миті:

— На, ось, бери!..

Митя не може зважитись. Він стоїть посередині між жінкою в чорному порваному платтю і юною Аглаєю. А кругом все мовчить. Ніхто ані слова. Замовк і негр із закордонної джазової музики. Митя дивиться кругом, шукає якоїсь підтримки, але нічого не знаходить. Очі всіх бігають, як у гопаковому танці між ним, Аглаєю і жінкою в чорному порваному платтю.

— Синочок, — говорить жінка в чорному порваному платтю, — Мітінька, зроби це, тобі стане легше. Ти молодий, перед тобою світле майбутнє, а тому майбутньому потрібні вольові і хоробрі люди. Вб'еш мене — таким станеш. Всі повірять, що ти можеш... Чуєш? Можеш...

Митя прислухається до цих слів, вони йому видаються такими близькими, рідними, принадними. Ale він мовчить. Він нічого перед собою не бачить. Він тільки чує:

— На, чуєш, ось бери, бери!.. — він бере з рук Аглаї велику каменюку. Підносить її догори, а в очах потемніло... Він нічого і нікого не бачить. Він розплющає очі і... бачить на землі коло своїх ніг купу якогось чорного лахміття.

— Митя! — шепоче до його вуха Аглая. — Митя, тепер, або ніколи... тепер... тепер...

— Синочок, не бійся, вбий мене, кинь каменюку... — до його вух доносяться якісь рідні, близькі слова.

Він підносить руки догори, заплющає очі — і з цілої своєї сили кидає в купу того чорного лахміття каменюку.

І раптом усе загуло:

— Вбив! Він вбив її! — почулись крики, і знову загомоніла закордонна джазова музика.

І Митя чує, як хтось тягне його до землі. Він відчуває на своїх руках щось тепле. Падає на коліна коло купи чорного лахміття і чує:

— Синочок мій... Мітінька мій... Я... Я Аглая... твоя рідна мати... Спасибі тобі, о, як легко тепер мені... Я йду до нього, чуєш, я йду до нього, до моого Діми, до моого Дмитрія... Це він її батько... — І все затихло.

Він підносить руки, щоб витерти піт зі свого чола, але бачить, як з його обличчя капають краплі поту і крові. Він глянув кругом — і все оточення йому видалось, як червоні тіні забутих предків.

Кругом молодіжна юрба шаленіє:

— Вип’ємо, друзі, вип’ємо за подвиг! — хтось кричить.

— За хоробрих! — скандує жіночий голос.

— За тих, хто вбиває старе і немічне, щоб жило хоробре...

— Щоб жило хоробре, вольове і нове майбутнє! — хтось додає.

Міті закрутилося в голові, він ловить останніми своїми зусиллями рівновагу, а кругом усе несеться в божевільному танці, він бачить якісь напівголі тіні молодої генерації, яка тратить голову і викручується своїми тілами у незвичному танці.

Він повертається у бік купи чорного лахміття, він хоче підійти до нього, але його відпихають з усіх сторін, і раптом він бачить, як на тому місці витанцюють твіст якісь молодики у порваних вишитих сорочках. Навколо юрба весело скандує:

— У землю ї! У землю... У землю... У землю!..

— Митя, ти розгубився? Ти як не при собі. Невже так хоробрі поводяться після подвигу? Сором...

— Аглає, — мов з-під землі застогнав Митя, — коли твій батько розстрілював свою матір десь там на узліссі загірної комуни, тоді кололося його «я». У мене вже немає моого «я», моого власного «я». Я втратив його сьогодні. Моє «я»... Я хотів мати своє «я», я хотів бути собою. Я хотів піти слідами своєї матері... але я вбив її твоїми руками, вона поглинула мене, залишилась порожнечा... Подивись кругом... Бачиш ці тіні? Це танцюють тіні забутих предків. Чуєш? Це не люди, це не та нова генерація, якою хотіла бути моя мати, це здегенерована генерація. Дивись, бачиш — це бездушні потомки червоних батьків...

— Митя, як ти смієш? — Аглая вхопила його за руку. — Ці, захоплені божевільним танцем, Митя, — це ми. Це моя генерація, бездушна, але повна енергії, безвольна, але й та що передає з-під полі якісь засекречені записочки...

— Аглає, ти дочка чесних батьків, мамулуватого Дмитрія Карамазова, який дав тобі ім'я Аглая, і сентиментальної міщанки, яка повісила замість ікони — Шевченка і Леніна на стіні. Ось це ти, Аглає, твій родовід. Ти навіть не гіbrid чогось вольового, хороброго і великого. Хотіла цього або ні, ти перейняла від моєї матері, миргородської великопанської московки Аглай...

— Що? — закричала Аглая.

— Що? Вона теж звалась Аглаєю, ти знала це чи ні? Вона хвилювала всіма, хто з'являвся поруч неї, — і Дмитром Карамазовим, і лінгвістом Вовчиком, і твоєю тіткою Клавою, і навіть Ганною... Ти хочеш усе те бурене переробити на свій копил... Дуже оригінально. Дуже цікаво... Але чи вдасться?

— Митя, ти жорстокий, дуже жорстокий...

— Дуже жорстокий? Смійся, моя дівчино. Я втілення людської доброти. Чи ж не задля доброти я взяв той камінь, який ти мені подала? Ти знаєш, Аглає, мені тепер дуже легко... легко і радісно, мені здається, що вперше у майому молодому житті я досяг чогось величного, я вперше в житті кинув каменюку в людину, я вбив людину... і знаєш, я вперше почиваюся вільною людиною, найвільнішою серед усіх нас.

Вони тримаються за руки, і Аглая тягне Митю в бік Лопані.

— Ти знаєш, Митя, нам треба звідси тікати. Ось там, біля берега, є мій «Запорожець». Поїдемо далеко, лише ти і я.

Їх зупиняють двоє міліціонерів:

— Ви бачили? Там жінку вбили...

— Вбили і що? — відповідає Митя. Аглая додає:

— А що вам до того? Га? Ви що, раптом стали на сторожі життя і смерті?

— Та ні, це тільки для формальності, в протокол треба записати...

— Тож і пишіть, що Митя без... Митя Безбатченко забив свою матір. Кинув у неї каменюку. Задоволені?

— Ізвиніть, ми так і запишем.

Вони ідуть далі, вже наближаються до машини. І тоді Аглая:

— Митя, ти справді герой, у тобі ще збереглася материнська бундючність.

— Аглає, ради Бога, припини. У мені вже нічого не залишилося, навіть материнського... Я вже давно відкинув теорію Дарвіна про спадковість. Я не хочу успадковувати нічого і ні від кого, я хочу бути собою, тільки собою, тисячу разів собою! Чуєш? Со-бою!

— Митя, ти наївний, дуже наївний. Подивися навколо, подивися на наші порядки, на нашу систему, на наш лад, як же ж людина тут, у нас, може бути сама собою? Ми гвинтики і нічого більше...

— Гвинтики, ти кажеш?

— Так, гвинтики, і нічого більше... Подивися на тих двох міліціонерів... Людину вбили, а яке їм діло до того, вони ще вибачились. Їм треба формальності, у протокол записати... і це все. І нічого більше. Гм, — засміялася Аглая. — Ти хочеш бути са-мим собою? Як? Подивись на мене — у мене були чесні батьки...

— Безликі сволочі, — з притиском каже Митя. — Безликі сволочі... Ти, Аглає, гібрид міщенки і безвольного інтелігента, ось що ти.

— Але все ж, вони були чесні...

— Чесні?.. Я й до сьогодні не знаю, чи твій батько не був і моїм батьком...

Вони зупиняються на березі річки Лопань. Беруться за руки. Дивляться глибоко в очі одне одному. Довго дивляться. Аглая повертає голову десь далеко, вбік, де колись було міське кладовище:

— Рахітичне наше покоління, Митя. Ми те моло-де покоління, у якого вбили майбутнє, у якого вбили душу, витягли все живе, хоробре, вольове...

- Аглає, залишмо це...
- Чому?
- А тому, що нас не покликано до кипучої діяльності, ми не з тих хоробрих, які...
- Аглає, такі розмови вбивають мене, я не раз думав про наших, колишніх, я знав про їхні залицяння... В тобі, Аглає, я завжди відчував щось близче, щось рідніше, чомусь, я і сам не знаю, чому, я в тобі відчуваю не лише дівчину, якої хочеться... а щось інше, а що — і сам не знаю.
- Твоя мати, Митю, не одного доводила до божевілля. Вони божеволіли через неї, вони, відважні й вольові, хоробрі, якими праґнули бути, безумні та наїvnі... Вони жили вічним огнем стремління у невідомі краї...
- Ти кажеш, вони жили вічним вогнем стремління у невідомі краї? І що?
- І що, ти питаєш? А нічого. Ті невідомі краї стали для них рідними і відомими... Це безкраї соловецькі простори, і сибірські, і норильські, і печорські, і кінгірські...
- Аглає, годі, годі про це... А все ж безумні є і будуть. Це ті, які з-під полі пхають у руки клаптики паперу, списаного новими революційними гаслами, про якусь самостійність... про якусь свободу... про якесь руське засилля у наші краї...
- Вони підходять до Лопані. Митя:
- А що тепер?
- А тепер сядьмо. Гаразд?
- Митя мовчки погоджується. Сідає:
- А що далі?
- Monsieur, vous êtes terrible...
- Моя мати говорила цією мовою, а я ні... Що ти хотіла цікавого сказати цією мовою?

— А я, Митя, хотіла сказати, що ви, — Аглай перейшла на «ви», — жахливий. Ви завжди думаете: «А що далі?», «А що буде?». Облиште це, Митя... Залиште мені думати про це «що далі?». І я хоч гібрид двох противенств, я поведу вас у майбутнє, у завтрапній день, бо у вас, Митя, все вже померло, залишився лише сентимент. Так, лише сентимент до всіх і до всього. А я хочу, щоб ви той сентимент вбили, забули про нього, подивітесь, Митя, на свої руки, *regardez, ils sont rouges!* Вони червоні. Обмий їх і перестань сентиментальнічати. Ти зробив подвиг, ти не вбив людину, ні. Це не була людина у чорному порваному лахміттю, Митя. Це було наше минуле. Його треба було вбити, про нього треба забути. Ми, Митя, ти і я, покликані творити нове життя. Творімо його!

Митя встає, підносить свої руки догори і бачить у відблиску електричних ліхтариків кров на них. Він дивиться і спокійно до Аглаї, спокійно, зневажливо:

— Справді, кров на них, треба вмити...

Митя підходить до Лопані, нахиляється:

— Аглає, вода брудна, це бруд цілого міста...

— Ти хочеш сказати, що це бруд цілої моєї генерації?

— А твоєї, ні?

— Ну, нехай, нашої...

Обличчя Миті скривлюється. Він мие руки і вперше чує якийсь дивний біль у них.

— Аглає, мене руки болять...

— O, mon pauvre garçon... — а тоді піднесеним голосом: — Соромся, від тебе рідна мати відреклася б! Стогнеш, як твої діди стогнали, плачеш, як у піснях твій народ завжди плаче, сентиментальнічаєш,

як... Може, повернешся і могилу висипеш, як твої козаки сипали, на тому місці, де вона Езмеральду витанцьовувала...

— Ти, може, хочеш сказати, де я вбив свою матір?..

— А хоч би...

Аглай підходить до Миті, бере його за руку:

— Ходімо, ось там мій «Запорожець». Поїдьмо геть звідси. У нас над морем дача є, її побудував батько перед тим, як кулю собі в лоб пустив...

Вони сідають у машину, яка має вигляд нібито машини (верх відрваний) і їдуть.

Колишня столиця над Лопанню темніє. Розходиться вуличками молодь, стиляги з довгим волоссям, у вузьких штанях, дівчата з розхристаним волоссям, у порваних блузках, з-під яких прориваються здорові дівочі груди. Вимучені безконечними танцями, безнадійні, розходяться, щоб завтра знову долучитися до радянського трибу життя.

До Покровського собору під'їздить карета швидкої допомоги. З неї вистрибують двоє сильних чолов'яг у білих халатах. Підносять купу чорного лахміття і хочуть вкинути до машини. Один до іншого:

— Ми сильні у підбиранні трупів на вулицях нашого міста, як колись у тридцятих...

До них підбіг якийсь дуже молодий хлопчина:

— Пробачте, товариші... не забирайте, я її візьму, ось там моя машина... завезу, де потрібно, менше вам роботи буде... Допоможіть...

Двоє чоловіків у білих халатах переглянулись:

— То що, допоможемо йому, покладемо до машини, нехай бере.

Молодий хлопчина зрадів, подивився на них:

— Спасибі, спасибі вам... — зупинився і додав: — Знаєте, товариші, так кінчається епоха...

— Яка тобі епоха, хлопче? Ти ще не виріс, виростеш і знатимеш. У нас була ось така епоха: спершу до мавзолею, згодом під стіну мавзолею, а пізніше геть у забуття... І де тут епоха? Нема її в нас...

* * *

— Митя, притулися до мене... Ось так, близче... Ще близче...

— Аглає, та скільки ж можна? — він спросоння розплющую очі. Надворі світає. На нього дивляться двоє здорових, аж почевонілих дівочих грудей. Він повільно бере плаття і закриває їх.

— Світає вже, чуєш? — каже Митя.

— Ще не настав час...

— А що, тобі соромно?

— Соромно? За що? Ні, мені не соромно. Ні! Я ж тобі казав, що не вірю в теорію Дарвіна, тому не унаслідував колишнього минулого, бурхливого, аж до безтями, життя моєї матері.

— А ти знаєш, Митя, вона хоч мені й не мати, а я все ж хотіла б наслідувати її бурхливість, взяти за своє її минуле, хотіла б повірити у щось величне, хотіла б чогось... — вона не договорила.

— Чогось загірного тобі захотілося? Га?

— Нехай і загірного, чогось невідомого, може, і революційного... Ми ж інше покоління, Митя... Наші батьки мають багато поганого за собою і руки в крові... І душу розбиту, і своє національне «я», поламане на шматки...

— Це, Аглає, дуже, дуже гарно звучить, але ми робимо ті самі помилки, ми так само помиляємося...

Твій батько вбив біля монастиря свою матір, ти зму-
сила вбити мою... Він хоч це зробив пристрасно, за-
кинув руку на її шию, притиснув її голову до своїх
грудей, підвів мавзера й натис спуск на скроню...
Яка велична, прекрасна і героїчна сцена для май-
бутнього фільму. Я зняв би такий фільм... Це він,
твій батько, а я? Я кинув каменюку, як кидали ти-
сячі років тому... мавзера забракло...

— О, Митя, чи ти не вбачаєш у своєму вчинку
щось зовсім інше? Справді, ти не матір свою вбив,
а її минуле, їхнє минуле, минуле їхньої генерації...
Ми вже вирвалися з минулого, ні, ні, ми ще не ви-
рвались, ми вириваємося... Подивися на нас, на на-
шу творчу молодь, на ту, що пише, на ту, що мис-
лить, на ту, що хвилює... Невже ти не бачиш, що
і вона повертається у минуле, у наше минуле, добре
і погане, героїчне і безвольне, хоробре і...

Але Митя не дав їй завершити:

— Ні, я цього не бачу, Аглае!

— Я так і знала, що ти не бачиш і не побачиш. Бо
ти, Митя, сліпий, ти ще не прозрів. Ми замість див-
итись у фантастичне майбутнє, говорити про між-
планетні польоти, про заволодіння космосом — що
ми робимо? В поезії повертаємося до поганських
часів, вишукуємо духів часу Перуна і Посейдона,
в мистецтві наших молодих захоплює мозаїка кня-
жих церков, у музиці ми відтворюємо звуки тіней
забутих предків... Це все, що у нас залишається на-
ціонального. У нас нібіто держава є? Є! Але її і не-
має... А ми собі сентиментальні, відсталі, рухаємося
у майбутнє, як ті чумаки, які везли сіль з Криму, ля-
гали під вербою, позіхали і не квапилися... Куди ж
їм поспішати? Час для них зупинився... Ми забули,
що живемо вже... ти знаєш, коли і де ми живемо?

— Відкрий мені Америку!

— Ми живемо у двадцятому столітті, у столітті найбільшої поінформованості людства... радіо, телебачання, часописи усе в наших руках... Бери і насолоджуйся, твори...

— Ти, Аглає, моя... що тобі сказати?.. Ти геній... Ми частка найбільш поінформованого людства... Поінформованого про що? Слухатимеш закордонні голоси, з-під полі комусь підкинеш якийсь папірець, дуже часто, з банальними закликами, тебе посадять не на більше і не на менше, норма — сім плюс п'ять років. Будеш найбільш поінформованою людиною у мордовських і пермських таборах, неважливо — чи ти наївний студент, доктор фізико-математичних наук, академік — норма та сама для всіх найбільш поінформованих у наш час... Це нелегкі справи, над ними треба міркувати, їх треба гризти зубами, Аглає, — Митя міняє тему розмови. — Ти знаєш, Аглає, я чомусь думаю, хоч не знаю, чому, що ти загинеш, як твій батько загинув, пустиш собі кулю в лоб... Це закономірний процес, зворотний, усе обертається по колу, це повторення минулого в сучасному.

Аглая не відповідає. Мовчить, а по хвилині:

— Вона, Митя, твоя мати, тепер щаслива. І тобі, Митя, тепер легше, легко... Ти мусив те зробити, тобі, безвольному, бракувало сили волі, тобі бракувало подвигу... тепер ти вільний від минулого...

— Але обтяжений злочином...

— Митя, припини, — злісно вигукує Аглая. — Більше я не хочу чути цього слова. Це не злочин, це подвиг, нам час покінчити з сентиментальністю, ти типовий мамулуватий хохол з чутливою душою, сумною плакучою піснею в душі... Ти повинен

соромитися самого себе. Ти син великої матері... У тобі я хочу бачити подвижника, я хочу, щоб ти мене, а не я тебе, вів у майбутнє, більше волі, Митя, більше сили...

— Аглає, припини, я вмер з моїм минулим, я дегенерат, і з цього стану мене ніщо не вирве...

— О, Митя, мій бідолашний...

— Аглає, не розчулуйся, будь послідовна.

В машині мовчанка. Аглая простягає руку до Миті:

— Митя, поцілуй мене...

Митя дивиться на неї, цілує її в уста, скоро відвертається і зупиняє машину. Стали поруч дороги.

— Що сталося, Митя?

— Аглає, я не можу...

Аглая присовується до Миті ще ближче, обіймає його, цілує в уста, в очі.

— Митя... мій Митя, невже я тебе вже не приваблю...

— Аглає, ти не те, що я хотів би мати, що я хотів би бачити, відчувати... Ти лише ерзац моєї мрії, ти твір того, що нікого вже не може привабити. У тебе гарне ім'я — Аглая. Хтось тобі його подарував, мабуть, твій батько, взявши у моєї матері, яка, напевно, була його мрією. Тому він подарував тобі це прекрасне ім'я, подарував, бо ти, мабуть, і нехрешена... Але мати твоя, бідолашна Ганна, це не Аглая... Ти вродою не грішиш, ти намагаєшся наслідувати мою матір, часом це тобі вдається. Але знай: ти не та Аглая, що горить вічним вогнем поривання у невідомі краї, ти не з тих безумних і хоробрих, ні... Ти копія того Дмитрія, який колись давно комсомолив у пустопорожнє. А я? А що я? Я сентименталіст, ти тисячу разів у цьому мене звинувачувала,

як безвольну людину нашого часу, а це мене тримає при житті, тримає при житті у час, коли жити не хочеться. Ми ще не спромоглися на подвиг, за каменувати людину — невже це подвиг? А з-під полі підсунути комусь клаптик паперу з новими революційними гаслами — це не подвиг? А може, це і є подвиг нашого часу. Підсвідомо і ти сентименталістка, твоя вольовість не від природи, вона штучно набута тобою. Від природи ти така сама, як і я, як всі ми. Кілька десятиліть гарту виглядає замало, бо ми мамулуваті, повільно йдемо в майбутнє, як ті чумаки. Нам треба ще дуже багато. Пам'ятаєш, говорив поет: «Ми — пізні, найпізніші». Чи не так, Аглає?

Але Аглая не чує цих слів, вона не хоче їх чути. Вона дивиться в блакитне небо, про щось замріяно думає, її очі прикувала безконечність голубих просторів.

Вони сидять у машині, а машина не рухається, зупинилася просто над річкою Лопань. А Митя дивиться на берег, там сіро, ледве починає світати. Там поза берегом квапляється до роботи старі, молоді, підлітки, жінки, дівчата. Місто гуде звичайним радянським шумом.

— Аглає, як сіро кругом... Поглянь на тих людей. Вони сірі, сірі, як ніч. Поглянь на їхній одяг.

— Ти, Митя, про одяг, а я про душу. А душа? А що з душою?

— Ще гірше було. Для мене вони — як тіні забутих предків. Ти права, Аглає. А душа їхня? Ти знаєш, я хотів би написати книгу про їхню душу, не про одяг, а саме про душу...

— А що у Коцюбинського було? Колоритність одягу чи душі? А що у тебе було б, Митя? У твоїй книзі?

— Я, власне, хотів би написати про сірість душі, щоб на кожній сторінці читач не бачив, а відчував сірість нашої душі, вболівав за ту сірість...

— Митя, ти часом, не фантаст? Поглянь, тисячу років ми фантазуємо, ми народ вічних фантазерів... Від могутньої імперії, якою ми колись були, ми дофантазувались до звичайної колонії, глухої провінції, якої ніхто не хоче знати, яка для нікого не цікава, для світу не цікава... Нам, Митю, тобі, мені, треба дивитися світові просто в очі. І робити логічні висновки. Розумієш? Робити логічні висновки.

— А як? Ми ще мамулуваті, ми ще гнемось, хребет нам поламали...

— Ти питаш — а як? А так, Митю, як той хлопчина, якому стукнуло лиxo в розум, і про нього заговорив цілий світ, про нього трублять закордонні голоси по всьому світу... Бачиш, таким треба бути. Це, Митю, подвиг, колись і він такий, як ми всі, раптом став подвижником... Дивись, а таких усе більшає і більшає, це ті, що з-під полі якісь папірчики людям роздають, тим, які беруть і читають, але й тим, що не беруть, що від них відвертаються...

І Аглая замовкла. Митя заворушився, завів машину:

— Досить, поїхали.

І вони їдуть, помалу, немов волами. Машини їх минають, сигналять за ними. І вони самі не знають, чому. Невже вони їдуть проти течії цих машин? Не знають, їдуть вони за чи проти течії. І раптом Аглая питает:

— Митя, а ти знаєш, куди ми їдемо?

— Геніальне запитання, Аглає, звісно, знаю. Твоя ліва рука показує мені праву дорогу. Чи не так? Їдемо у Богодухів, а там, ти казала, у тебе десь

там над річкою Мерло чайка, звідти до Ворскли, а по Ворсклі до Дніпра — і, подумай тільки, ми над морем! Чи не так?

Але вони ще не доїхали до Богодухова, наближаються і раптом якась машина порівнюється з їхньою і навіть не пробує їх обминути, їдуть поруч і чують сміх, хтось до них махає рукою, хтось вигукує якісь незрозумілі слова.

Сонце піднялося, і сонячний відблиск вдаряє просто їм в очі. І раптом хтось гукає до них:

— Гей, ви, чи чули? Над Лопанню людину закаменували...

Хтось із машини поруч сміється, йому весело, що над Лопанню людину закаменували, а дівчина поруч нього затягнула сумовиту пісню про рушничок.

— Знову те саме, — говорить Аглая, — Митя, ти вже заспокоївся? Чи не так, мій подвижнику?

— Аглає, краще про це більше не говорити.

Аглая погоджується і обіцяє, що про це не згадуватиме:

— Нехай по-твоєму. Скоро закінчиться цей наш вояж, у Богодухові залишимо «Запорожця», запасемося продуктами, сядемо на чайку — і попливли. А там, о Боже, наша дача. Митя, ми двоє, лише ти і я. Уяви собі, нікого більше, нікого кругом, лише ми двоє... А там мої друзі, знайомі, товариші ще з університету... Уяви собі...

Митя мовчить. Він заплющає очі і вдає, що не чує Аглаїних останніх слів... Товариші, друзі... ужас... ми будемо самі, тільки ти і я... І йому виривається:

— Аглає, та це ж Богодухів, може, зупинимося, тут твій батько цими доріжками бігав малим хлопцем, тут десь навчався...

— Не треба, Митю. Не будемо згадувати минуле, нічого тут не залишилося, все, що нагадувало його молодість знищили на попіл... Я колись тут буала, розпитувала, усі ніби щось знають і мовчать... Не треба, не будемо...

* * *

— Здорові були!

— Привіт! — ввічливо відповідають Аглай і Митя незнайомим.

— Чи ти бачиш, Клавочко, щось знайоме у їхньому обличчі?

Незнайомі оглядаються. Вони підстаркуваті, сиві, зігнуті.

— Ти поглянь! Обличчя у того парня якесь дуже знайоме... — говорить незнайомий чоловік до жінки, яку назвав Клавочкою.

— Лінгвісте, ти засмічуеш нашу чудову мову. Що з тобою?

— Ви... Вибач, Клавочко, я хотів сказати у того хлопця, вибач... Час робить своє. Головне, щоб ти зрозуміла, щоб кожен зрозумів, а чи він парень, чи хлопець — яка різниця? Ти, моє серденько, зрозуміла. Правда? Ти бачиш, у хлопця обличчя, як у Аглаї, а у дівчини — точно як у Дмитрія... Господи, яка подібність, такого ще не бачив...

— Професоре Вовчик, — насмішкувато говорити жінка, перейшовши на «ви», — ви хотіли сказати, що ті обличчя вам запам'яталися на все життя, а ви могли б й додати, що ті обличчя ходять за вами, крок за кроком, уже кілька десятків років. Ми були молоді, вони ще молодші, як і тих двоє...

— Так, точно, ті обличчя запам'яталися на все життя. От і красуня дівчина, ми познайомили б з нею нашого Валіка.

— А може, вона уже й одружена...

— О ні, поглянь на неї. В її обличчі видно свіжість, життєвість, не те, що в одружених.

— Товаришу лінгвісте, ви мене ображаете, точно ображаете. Що ви, сліпий? Не бачите моєї свіжості, моєї життєвості?..

— Клавочко, старушко моя, та нібіто і бачу твою свіжість. Подумай тільки, скільки молодих я бачив тут над морем. Купив тетрадь... зошит, завів статистику, почав підраховувати, вгадаю, хто одружений, а хто ні. Дев'янсто вісім відсотків я угадував, клянусь, і всього два відсотки у мене помилок. Статистика, як у найкращих експертів світу. Тому я ручаюсь: вона дівчина не займана...

— Гей, чуєте нас? — закричала тьотя Клава. — Чи можна вас на хвилину?

Молоді зупинилися:

— А чому ж ні? — відповідає Аглая. Вони з Митею підходять до незнайомців ближче, а за плечими краса Чорного моря, простягається морські хвилі у безкінечність. Кінця не видно. А на пляжі, над морем, бігають і бавляться діти, круজляють молоді й не такі вже молоді, чути звуки музики, десь пропивається і закордонна.

— Пробачте, пробачте, що зупинили вас, — винуватим голосом починає лінгвіст. — Ми з дружиною почали сперечатись. Ви обое нам дуже знайомі, якусь близькість відчули, побачивши вас. Чи не будете ви?..

Але лінгвіст не докінчує, його перериває Аглая:

— Так точно, я дочка Дмитрія Карамазова...

— А я, — додає Митя, — я син Аглаї. А прізвища моєї матері так і не знаю. Ніколи її не бачив... та нібіто бачив, коли був дуже малим... — раптом його очі забігали, похилив голову. — ... Звуть мене Митя. А прізвище мое?.. Чи це важно?

— О, що за радість! О, Господи, що за радість! Скільки років проминуло. Звістки не мали... Знаю, що батьки твої, Аглає...

— Лінгвісте, що ти, припини, — перериває його тъотя Клава. — Припини, так не можна...

— Нічого, нічого... — втручається в розмову Аглая. — Я знаю: мій батько пустив собі кулю в лоб. Чи не це ви хотіли сказати?

— Та... та... гм... гм... А може, йому пустили кулю в лоб?.. — зайкається лінгвіст. — Краще залишмо це...

— А хто ви будете, добрі люди? — запитує Митя.

— О, ми старі приятелі ваших. Я професор Вовчик, лінгвіст...

— О так, так, ви мені відомий, дуже відомий, — додає Митя. — Я вивчав історію української літератури за вашим підручником...

— Дуже приємно, дуже приємно, зустріти вас, молодих, свіжих, бадьорих, повних життя і пристрастей... А це... це моя дружина... Клава, мені здається, що ваша мати була її племінницею, якщо пам'ять не підводить... Ох і пригадується. Саме тут ми і познайомилися. Одного дня вони, дві дами з великоміськими московськими манерами, приїздять над море. Голови догори, на кожному кроці московська вищість, а мова... — розреготовався професор, — змиlostися, Боже. Мені, лінгвісту, зразу дуже легко було їх розкусити, що вони звичайні

наші миргородські хохлушки. А ми з Дмитрієм ані слова... Нехай собі хизуються своєю московською вищістю...

Клава не витримала і перервала чоловіка:

— Ми повернулися з вашою матір'ю з Москви і залишились в Україні...

Але лінгвіст одразу її перериває:

— Ти знову те саме, у ніякій Москві ви не були... Хотіли похизуватися — і це все... От і знайшлися дві московки... нічого собі... Я зразу вас розкусив...

— Ну нехай тобі, професоре Вовчик, — іронічно подивилася у бік чоловіка Клава. — Навіть не дозволяє помилуватися гарними спогадами про далеке минуле... А ми натерпілися... Ще й як... Скільки звинувачень, скільки якогось там націоналізму по знаходили у його підручнику... Але якось пощастило, усе минулося... А де твоя мати, синочок? — Клава звертається до Миті. — Скільки років проминуло, і нічого про неї не чули... Чи живе?

— Я її вбив! — з притиском відрубав Митя.

Клава не витримує, вона тонесеньким голосом скрикує і падає, але її вчасно ловить під руки професор.

— Та що ви... Як смієте так жартувати, лякати мою дружину... — каже дуже серйозно професор, а тоді до дружини: — Ну що, тобі краще?

— А я не жартую, — серйозно говорить Митя. — Це правда, я вбив свою матір у день, коли у столичному місті над Лопанню святкували випуск одно-мільйонного трактора...

— Та що ви, Митя, ви такий красивий, — зворушено говорить професор. — Ви цього не могли зробити, ви цього не зробили.

— А чому ні? — раптом заговорила Аглая, яка мовчки прислухалася до цієї розмови. — Митя

казав, що його мати була вже непотрібна, своє від-
жила, і їй треба було відійти... Хоч він і не знов,
у кого кидає камінь, а кидав він камінь у минуле,
непотрібне нашій генерації, у минуле... Тепер вона
щаслива, спокійно зійшла зі сцени нашого світу...
І Миті легше стало... Він тепер справді вольова і хо-
робра людина, якою колись хотіла бачити свого си-
на його мати. Це була її мрія. І мрія збулася...

— Давайте, не будемо про це, прошу вас, — блага-
тельно заговорила Клава, — хоч при Валікові про це
не говоріть...

— А хто такий Валік? — питає Аглая.

— О, це наш синочок, одинак у нас, золота дити-
на, і мудрий, і хороший...

— Не дивуйтесь, вона ж мати його, знову і перед
усіма розхвалює свого... Нашого синочка, — підтри-
мує свою дружину професор Вовчик.

— А може, ви до нас зайдете, познайомимо вас
із Валіком, поговоримо.

Аглая і Митя перезернулися. Аглая:

— То що? Підемо, Митя?

— Ходім...

Невеличкий гурт людей рушає в сторону дачі
Вовчиків. Попереду йде лінгвіст Вовчик із палич-
кою в одній руці, а іншою тримає під руку свою
дружину, тьютю Клаву. Кілька кроків за ними
йдуть, тримаючись за руки, в любовній позі, Митя
і Аглая.

Усі четверо мовчать, хоч на початку так живо роз-
говорилися, та після визнання вбивства між ними
насунулася якась мовчазна заслона. Вони почува-
ються ніяково.

— Як це так, — шепоче до своєї дружини про-
фесор Вовчик, — скажи мені, як це так, що цей

красивий хлопець міг убити свою матір. А Аглай це схвалює?

Вони обережно, з-під лоба оглядаються, чи справді цих двоє йдуть за ними. А вони спокійно і весело йдуть, тримаючись за руки. Професора і тъотю Клаву огортає страх. За ними певною ходою, спокійно, ніби ніколи і нічого не трапилось, марширує вбивця своєї матері. Тъотя Клава примрежує очі — і їй увиждається, як її синочок, Валік, в одному зі своїх нервових нападів, хапає рушницю і стріляє їй прямо в голову. По цілому її тілі пробіг дрож, раптом нею почало трясти. Вовчик налякався:

— Клавочко, що з тобою, ти захворіла... Тобою мов пропасниця кидає...

— Та ніби нічого, якісь думки верзутться...

По дорозі ціла процесія зупиняється. Вовчик показує на будинок:

— Ось дивіться. Тут ми жили з вашими рідними... Славні були... Нераз ми добряче сперечалися...

— І шкода, що мій батько пустив собі кулю в лоб, — додає Аглай. Але Вовчик не витримує:

— А може, йому пустили...

— Ви знаєте, професоре, тут можна і посперечатися, — говорить Митя. — Давайте з'ясуємо: яке воно має значення «пустили йому в лоб» чи він «сам собі пустив у лоб». Коли людину комусь не зручно вбивати, але її доводять до такого стану, що вона «сама собі пускає у лоб», яке воно має значення? Жодного. Людина загинула, так чи інакше...

— Ти про це говориш, Митю? — продовжує розмову Вовчик. — Ти? Той, хто вбив...

— Я не людину вбив, а минуле, яке стояло на перешкоді нашій генерації...

— Ти минуле вбив? — з притиском запитує професор Вовчик. — А що у нас у п'ятдесятих було,

не минуле вбивали? За одну ніч зникало сотні пам'ятників «батька всіх народів», пам'ятників нашему світлуому минулому. І що? Щось змінилося? Нічого, нічогісінько не змінилося, як було, так і далі є, як тоді саджали, так і тепер саджають... Ти що, сліпий?

— О, я це добре знаю... — каже Митя. — Справа в тому, професоре, що не все наше минуле вбили, а перед «батьком усіх народів», був ще один «батько», він усе це починав... Погляньте навколо, його пам'ятники далі висять над нашими головами, над нашими душами, над нашими «я», яке кололося і перестало...

— Що ви, — спереляку закричала тьотя Клава. — Про що ви?.. Ви збожеволіли, ще хтось підслухає і вас, і всіх нас, посадять і дадуть кожному п'ять плюс сім — це норма. І буде вам наше «минуле». От мудрагелі, про минуле їм захотілося...

— Давайте про майбутнє, — втрутилась у розмову Аглая. — А яке наше майбутнє? Оце минуле висить над вами, висить над усіма нами, як первородний гріх. Висить і не дає дихати, скрутило наші руки і душі, наш розум. Колись Кобзар співав: «Думи мої, думи мої, лиxo менi з вами...», — а тепер, і думи, і думки наші забрали у нас і за «Думи» саджають. От живемо в героїчний час! Нібито відлига у нас, хтось заговорив про відродження нашої нації — і як тільки на сантиметр підведе хтось голову, його зразу по голові. І пішло відродження нашої нації. Хтось там у Києві щось сказав, у когось нормальню почала працювати голова. І як вона може нормально працювати у наш ненормальний час?..

— Що ви, збожеволіли? — знову закричала тьотя Клава. — Замовкніть... Хтось підслухає... А ви

тільки подивіться, скільки нас тут зібралося. Аж п'ятеро. Вже є контрреволюційна ячейка. І пішло... — вона знову зупиняється і показує рукою. — Ось дивіться: тут ми зустрічалися, ось там ще ростуть ті самі абрикоси, що й тоді росли, сюди, Митю, ми приходили з твоєю матір'ю, і нас тими запашними абрикосами пригощав твій батько, Аглає...

— Я бачу, що ви дуже сентиментальні, спогадами живете, — втручається в розмову Аглай.

— Це нас на цьому світі й держить...

Вони йдуть невеличкою вуличкою, навколо все цвіте, вони насолоджуються красою цього містечка, і тьотя Клава знову зупиняється:

— Дивись, Аглає, дивись ось туди, на той будиночок, частина історії нашого життя... Цей будиночок твого батька, Аглає, колись він тут жив, писав, творив, мріяв про якусь загірну комуну... — понизила голос тьотя Клава, опустивши голову. — А тепер цей будиночок займає Одарка...

— Клаво, тихіше, — попереджає вже вкотре свою необережну дружину професор Вовчик. — Через твій довгий язик ми не раз клопоти мали.

— А хто ж ця Одарка, що осілася в будинку моого батька? — на повний голос запитує Аглай.

— Це, Аглає, колишня прибиральниця у твоїх батьків, — стишеним голосом говорить тьотя Клава.

— А тепер, — професор підносить свою голову, на мить зупиняється і урочисто завершує, — а тепер вона депутат Верховної Ради нашої Республіки, Герой праці, багаторазовий орденоносець, у Верховній Раді вона голова Комітету з ідеологічних питань...

— Прогрес! Це справжній прогрес! — додає Митя. — Якщо б я мав пляшку горілки, я б піdnіс

бокал, і ми випили б за такий прогрес. Ти тільки подумай, Аглає, колишня служниця твоїх батьків наслухалася палких і буренних розмов наших, коли ми, і ти, і я, ще й у проекті не були, а зараз вона депутат, і ще який — вона спрямовує у правильне русло всі ідеологічні уподобання громадян нашої Республіки. Я поклони битиму перед такими депутатами, перед такою Верховною Радою, перед такою Республікою...

— Прохаю вас, молодий юначе, — задріботів професор Вовчик, його паличка нервово застукотіла по бруці цього заштатного провінційного містечка, пенсне ледве тримається на його очах, він хвилюється, — прохаю, про все говоріть, про все, тільки не про політику... не про політику. От і ви, молодь, до нічого не маєте поваги, ні до нашої влади, ні до нашої переможної партії, ні до заслужених громадян нашої Республіки... Невже ви з пошаною не ставитесь до тієї доярки, яка теж обрана депутатом Верховної Ради... Вона годує вас і нас, вона надає по тисячі літрів молока зі своєї корови... А ви, юначе, будете нахабно про неї висловлюватись, зневажати її... От дожились, що за молодь, що за майбутнє... Що завтра буде... Не буде у нас завтра з такою молоддю...

— А ось ми вже вдома... — перериває неприємну розмову тьотя Клава.

Вона розповідає, як після війни вони придбали клаптик землі, як побудували цю невеличку хатинку, які вони щасливі, що кожного року можуть сюди приїхати, що її чоловік разом з Валіком ходять полювати вальдшнепів... При слові «вальдшнепи» її голос задріжав. Вона зупинилася, переляканими очима подивилась кругом і повним з переляку голосом додала:

— Пробачте за необережність... Та які там вальдшнепи... Пробачте... Про щось інше подумала... Пробачте, він з Валіком ходить полювати лісових куликів, слукв... Минулося, немає того гарного товариства, як колись, і птахи познікали... Наплодилась тут купа браконьєрів, вони тут влада...

Зайшли у гарно прибране помешкання. Гості розглядаються кругом, а тьотя Клава гукає:

— Валік, синочок! Гості до нас прийшли...

У хаті мовчанка, а по хвилині з іншої кімнати:

— Ти знову набридаєш! Чого ж тобі тепер? Залиши мене в спокої!..

Тьотя Клава нервово закліпала очима, вона намагається усміхатися в сторону Миті й Аглаї, але це виходить дуже штучно. Професор Вовчик вигідно розсідається на фотелі, вхопившися за груди: «Знову те саме»...

— Валік, гості прийшли... — гукає він до іншої кімнати. — Ходи познайомся...

— Ви знову несетеся з тими гостями, к чорту вони мені здалися... — але Валік не докінчує. Він стає у дверях приймальної, як закам'янілий, у нього так і залишилися напіврозтулені вуста. Його обличчям пробігає рум'янець. Він ніяково підходить до Аглаї. Дивиться просто в її очі:

— Оце, я розумію, гостя. Я mrіяв про вас, ви снились мені — й нарешті я зустрів вас... — а тоді в бік Миті:

— А вам, горомадянине, чого тут потрібно?

Митя не очікував такої зустрічі, на мить зам'явся і відпалив йому, як з гармати:

— А хто ви такий, товаришу, що розпоряджаєтесь цілим домом цим? Скажіть, будь ласка.

Але Валік його не слухає. Він вітається з Аглаєю і зразу запрошує її до своєї кімнати. Дівчина

спочатку відмовляється. Вона бачить, що хлопець припав їй до вподоби, і вони зникають у Валіковій кімнаті.

Щоб вийти з незручної ситуації, професор Вовчик пробує бавити гостя.

— Ось так ми живемо у цьому затишному провінційному містечку. Ходімо, ось туди, — він показує Миті на комірку з іншого боку будинку. Митя роззирається і бачить купу дерева, якісь старі кошики, лахміття. Професор усе це розгрібає, відкидає шматки дерева й радісно показує Миті. — Бачите, Митя, тут мої твори, подивіться, — він витягує їх, — поможіть, занесемо до вітальні.

Професор преглядає том за томом, товсті книги, кожна в іншій палітурці, у розмаїтті кольорів, з маркою відомого столичного наукового видавництва.

Митя не встигає переглядати. Він із захопленням гортає сторінки відомих ще з університетських часів книг.

— Професоре, на третій сторінці ніде й згадки немає, що це передруки, доповнені, осучаснені...

Професор весело всміхається:

— Наївний ти, синок. Ги-ги-ги, дуже наївний... За тридцять років довелося тринадцять разів переробляти цю книгу, не більше й не менше, чуеш? Тринадцять разів цей підручник для студентської молоді довелося переробляти... ги-ги. З кожним новим подувом вітру з'являвся новий том, ще красивіший. А кожний попередній вилучали з усіх бібліотек Республіки, з усіх інститутів, а на поличку ставили новий том, чуеш, ще красивіший, з новою датою. І яке кому до того діло, що в одному виданні я зняв «батька всіх народів», в іншому переїхався по «буржуазних націоналістах», ще в іншому

засудив письменника і його творчість, який давно вже зник у далеких сибірських сніговіях... Їх нема, їх за усіма нормами ідеологічних вимог того часу знято з літературного процесу, і вони ніколи не повернуться. А ми, такі, як я, лінгвіст, професор Вовчик, залишимося назавжди...

— Професоре, а ви певні, що вони ніколи не повернуться, а може?.. Невже ви викинули з вашого лексикону це чарівне «а може». А може, подмеже інший, зовсім інший вітер, а може, все буде на-впаки, професор Вовчик зникне з літературного процесу, його тринадцять томів тієї самої книжки повидають на брухт, а повернуться інші... А може, перевидадуть перше видання? Ви про це ніколи не думали? А може?..

Професор Вовчик тільки на хвилину зупиняється, дивиться на Митю і робить вигляд, що він не чув, про що говорить Митя. Він далі захоплюється самим собою. Можливо вперше в житті він може з кимось поговорити «по душам». І цей «хтось» був Митя, який, будучи студентом, і гадки не мав, що у кожен з цих величезних томів внесено дуже вагомі зміни. Він це не зауважував, коли зубрив цей том. Митя з перших слів здобув довіру автора цих книг.

— Ось це мій життєвий доробок, тринадцять томів тієї самої книги, і тільки подумай, Митя, — врятоване життя, ось ця дача й неабиякий гонорар. Жити можна. А політика, якісь нісенітниці «про відродження нації» — це до мене не торкається. Я далеко від цього. Яке мені діло? Нехай над цим ламають собі голови ті, хто з-під полі пхають нам якісь дрібно списані аркушки паперу. Це їхній клопіт, а не мій. Нам, щоб спокійно доживати свого віку, от і все.

Митя не витримав. Йому в голові закружляло. Де? Коли? В якій країні ми живемо? Невже людина, інтелектуал, інтелігент, учений, який ховає свої книги, щоб ніхто і ніколи їх не бачив, може так низько впасти? Двадцяте століття, століття найбільшої поінформованості людини. І людина перестає бути людиною. Це не людина, це г'винтик, це інструмент у чиїхсь руках.

— Чи не думаете, професоре, — Митя підвівся, його голос задрижав, і з притиском заговорив, дивлячись просто у вічі професорові, — чи не думаете, професоре, що було б краще, коли б ви були пустили собі кулю в лоб одразу після появи другого видання, вже нового, пристосованого до вимог вітру, який у той час подув у нашій Республіці?

У кімнаті запала мовчанка. Професор поправляє своє пенсне, підводиться і знову сідає. Його голос то стишується, то підноситься:

— Чи ти знаєш, Митю, що таке закон життя? Ні, ти не знаєш. Цей закон ще до тебе не дійшов, але рано чи пізно він дійде і до тебе. Чи ти знаєш, що в ім'я збереження життя можна пожертвувати всім — ідеями, принципами, друзями, знайомими, навіть рідними... щоб жити. Мені довелося багато чим пожертвувати, навіть друзьями, щоб я, Клава, Валік могли більш-менш пристойно жити. І я живу, і що з того, що їх немає, тих, що колись писали і писали добре, вітер подув — а вони непорушні, непопхитні. Стоять на своєму. Їхні тіла порозкидані десь по далеких соловецьких і сибірських просторах. Це з точки зору вічності дрібниця, мінливий, а я живу. Мій твір, хоч я тринадцять разів його переробляв, став настільною книгою кількох поколінь студентської молоді, за ним вивчали і далі вивчають історію нашої літератури... сучасної літератури...

Професор Бовчик на хвилину зупиняється. Тьотя Клава накриває стіл для гостей, він бере склянку, випив води і до Клави:

— Та що ти тут наставила Клаво, давай чогось конкретнішого, скоро і тост треба буде підносити. Клава налила йому чогось іншого. Він випив, скривився і далі продовжує:

— Коли б я був пустив собі кулю в лоб, як ти, Митя, мені щиро сердно підказуеш, хто тоді, скажи мені, хто написав би цей монументальний твір? Хто? Мертві не пишуть, мертві не творять... Чи ти думаєш, що так важко пустити собі кулю в лоб, як Дмитрій Карамазов пустив собі... пробач, а може, йому пустили... це не має жодного значення... Скажи, що з того, що хтось десь прозве тебе трибуном революції, національним героєм після того, як тебе посадять у дім божевільних, зашлють на Соловки або кожного дня і ночі допитуватимуть в Луб'янці?

Агая десь зникла з Валіком, Митя сидів і слухав. У голові роїлися тисячі думок. І він думав промовчати велику промову професора, бути чемним і ввічливим супроти людини похилого віку, вченого, лінгвіста, чи бути нахабним і сказати професорі все, що він думає про нього. Його молодість дозволяла йому в такій розмові знахабніти і бути відвертим, безкомпромісним.

— Та ви, професоре, — почав Митя, — ви, шановний професоре, типовий пристосуванець, кон'юнктурник, яких щодня сотнями породжує наш географічний час, породжує епоха переможного соціалізму. Для мене, професоре, життя має зовсім інший смисл. Чи ви справді жили у своєму житті?

Ніколи! Ви, професоре, не жили! Невже людина, яка тринадцять разів кривила своєю душою, може жити? Не може, і ще раз — не може... Для мене життя — забути про все, про політику, ідеологію, комсомол, партію... Для мене життя — це щоб жити таким життям, у якому б на перешкоді не стояв той мотлох — ідеології, партії, вигуки «Ура! Слава!...» Для мене життя, повноцінне життя — любити до безтями, хвилювати, як тільки може хвилювати молодечка кров... Як довго над вашою головою, над вашою душою висітиме дамоклів меч партій та ідеологій, так довго ви не житимете, ви будете животіти, так, як ви професоре, животіте у цьому затишному приморському і ще до того ж провінційному містечку...

— Таких, як ти, Митя, — заговорив професор, — називають паразитами і їх колись слали будувати Комсомольськ-на-Амурі...

— Але ми, професоре, нова генерація, яка чхає на новобудови на Амурі, нам огидно засуджувати одного «вождя» і вигукувати новому: «Слава!». Те, що навколо нас, що у нашій Республіці, у нашему сучасному — це шлях не в майбутнє, це дорога в нікуди... Усім нам забагато накипіло в душі, в душі нашого суспільства, в нашій душі, в душі взагалі того непотребу, в якому ми задихаємося... Нам нічим дихати, професоре. Ми генерація, яка хоче порвати з минулим, з тим минулим, яке вже сорок років нам дихати не дає, з тим минулим, яке породило вас і таких, як ви... Ми хочемо йти в життя життєвими...

— І це говорить син Аглаї? Тієї Аглаї, яка мріяла про відважних і вольових людей, про безумство хоробрих, яка виношувала у своїй душі ідею відродження її нації?

— Ви говорите, що я син Аглаї, якої я ніколи не знав. Мені було всього кілька років, як мене забрали від неї... Ось так прийшли на кладовище і забрали... I знаєте, професоре, мені пощастило. У колонії для безпритульних, для дітей «ворогів народу» наш вихователь був з вашої генерації, він колишній відомий письменник, який припинив писати. I він, довідавшись, хто я, звернув спеціальну увагу на мене. Він мені розказував про тих, хто повірював у нове життя і яких знищили, коли я підріс, він дав мені почитати, професоре, вашу книжку, так, вашу, перше видання вашої «Сучасної історії української літератури». I ви, професоре, тоді, так, тоді, відкрили мені очі на все те, що відбувалося у нашій Республіці, ви писали про вольових і хоробрих людей, а Аглаїна ідея відродження моєї нації, про що ви писали, полонила мене... А вона... я так і не знаю, чому мене забрали від неї... I ви сьогодні говорите мені про її вольових людей, про безумство хоробрих... про яких і слова немає у наступних, після першого видання, ваших книгах... Про яких вольових людей і про яке безумство хоробрих, професоре, можна говорити у наш час? Про яке? Скажіть мені.

— А вона, твоя мати, Митю, стала символом епохи, символом доби, — з непевністю у собі самому говорить професор.

— Вона професоре, символ, вашої генерації, а не моєї. А якщо цей символ породив таких, як ви, то я страшно розчарований у своїй рідній матері... Такі символи, професоре, як фата моргана, з'являються і зникають. Аглай прийшла і зникла... Чи залишила якийсь слід по собі? Так, залишила. Ti, що пішли за нею, гноїли московські, сибірські

простори і ще сьогодні перевиховуються в мордовських і пермських таборах... Я це добре знаю... Моя генерація не ступає слідами своїх батьків... Я не пішов слідами моєї матері, бо вона — символ минуло-го, і тому я мусів її вбити, хоч і не знат, кого вбиваю, але точно знат, що вбиваю минуле... Я, професоре, проти того, щоби людину ставили в рамки за життя, прибивали цвяхами в дерев'яні ґрати символів...

— От нігіліст! — забурмотів професор.

— Нехай так, нехай я нігіліст, але я почуваюся свободною людиною. А над вами, професоре, тяжіє привид, тінь чогось, чому ви служите, що ломить вашу душу, а душа таки є, і вона не дає вам спокою, не дає вам ані спати, ані жити... Над вами завжди щось висить і висітиме... Часом ви самі не знаєте, що воно таке, воно є і його немає, але ви йому підкоряєтесь, ви до нього пристосовуєтесь, ви за ним сліпо йдете... Тому й тринадцять разів підручник переробляли... Вітер подув у іншу сторону... І той вітер вбив у вас людину, ви, професоре, не людина, а гвинтик... А я волю бути нігілістом, професоре, ніж невільником якоїсь ідеї, нехай і найсвітлішої, цієї ідеї, яка вже сорок років, чуєте, професоре, вже сорок років морочить людям голову світлим майбутнім... А його нема... Подивітесь навколо... Де воно? На цій вашій дачі? У цьому приморському містечку, де кругом цвітуть провінційні акації і які хоч на хвилину дають нам подихати свіжим повітрям?..

Але Митя не завершує. Він чує у сусідній кімнаті веселий сміх. Він повертає у той бік голову і бачить Валіка на колінах перед Аглаєю. Він жадібно цілує її руки... Аглая не борониться, бере його за плечі й підводить. І Митя чує:

— Валік, не треба, я і так тебе люблю, підведи-ся... Не можна так, це не гідно...

Валік підводиться. Аглая притискає його до себе, і вони завмирають у пристрасному поцілунку.

— Бачите, у нашому домі знову з'явилася дівчина, яка, як і колись та колишня Аглая, вабить... Поглядишся на неї — і очей не відведеш, — каже професор, захоплений своїм сином.

Але Митя не відповідає. Він заздрісно мружить очі, його щоки заворушилися. Він заціпив зуби і мовчить.

— Не дивуйся, синок, — говорить професор, як великий авторитет. — Не дивуйся... всі вони вірять у своє місійне призначення... А у них відьомське походження, щось у них надприродне, Митя...

— А що ви бачите в мені надприродного, професоре? — запитала Аглая. — Ми вступили в епоху міжпланетних польотів... Довкола нас відбуваються непередбачувані події... Хочемо цього чи ні, ми опинилися у двадцятому столітті... Для моєї генерації, товариство, щоб дівчину поцілувати треба всього кілька хвилин, для вашої, професоре, треба було кілька місяців, а для попередньої — аж кілька років... Це прогрес, чуєте, товариство, це прогрес моєї генерації, а не вашої, ваша застриягла в минулому, у мріях про будову соціалістичного світлого майбутнього, якого ніколи не буде, ані ви професоре Вовчик, ані ви тьютю Клава, ані ми цього світлого майбутнього ніколи не побачимо... Тому ми хочемо жити тепер, сьогодні, ми не хочемо жити вчора, ми не хочемо жити завтра, завтрашнім світлим майбутнім... Ми хочемо жити сьогодні повноцінним життям!

Розмову перериває тъята Клава. Вона вносить до приймальні на різьбленому полумиску шикарні келихи з якимись напоями. На столі — добірні бутерброди, печиво, сало... Все, по-гостинному.

— Дороге товариство, а тепер, давайте, випиймо за нашу зустріч! — вона перша підносить келих. — Скажіть, хто міг подумати, що колись у нас відбудеться така зустріч? Ніхто і ніколи! Тому випиймо!..

— Випиймо... — підносить свій келих професор, встає і говорить: — Випиймо, щоб не забувалося минуле...

В кімнаті запала гнітюча мовчанка. Розмова про минуле, якого треба позбутись, до професора не дійшла. Він ним і далі живе.

За столом присіли Аглая і Валік. Митя заздрісно глянув з-під лоба:

— А я, товариство, прошу випити за безумство за люблених! За право жити і за право любити! — він підносить свій келих і випиває до дна.

Валік і Аглая перекинулись поглядами:

— А за що ми вип’ємо, Аглає? — запитує він.

— Ми? — здивовано запитує Аглая.

— Так, ми! — відповідає Валік і додає: — Ти знаєш, Аглає, настав час, щоб і про минуле згадати...

— Валік, ти збожеволів... За яке минуле ти хочеш випити? За минуле з-перед кількох хвилин? — здивовано запитує Аглая.

— Surprise!.. Surprise! — весело вигукує Валік.

Усе товариство заворушилось. А Валік продовжує:

— А я хочу випити, товариство, я хочу випити, Аглає, за те, що ти — богиня краси, дочка Зевеса, за те, що ти є, Аглає! Що ти є! А де твої рідні,

найрідніші сестри Євфросина і Талія, скажи, де вони? Вони канули в лету. Їх нема і не буде, а ти е! Ти є і будеш! Випиймо за те, що ти є, щоб ти була!

Усі підвелися, незвично заворушились, обмінялися здивованими поглядами, а професор не витримує та шепоче до дружини:

— Ти бачиш, якого їм минулого хочеться, вона вже й богиня краси, й дочка Зевеса, от тобі... Дожилися...

— А за що ти вип’єш, Аглає? — запитує Валік.

— А я вип’ю, товариство, за смерть обивателям! — без задуми Аглай проголошує тост.

— За це і я можу піднести свій келих, — додає Митя.

— Отже, товариство, — промимрив, заїкаючись, професор, — у кожного є своя мета. Хтось п’є за бурхливе життя, хтось п’є за смерть...

— Точно так, точнісінько так, мій дорогенький, — підтримує тьотя Клава свого чоловіка.

У кімнаті знову настаєтиша. Митя обводить кімнату своїм поглядом і бачить у ній багато цікавого, щось, чого перед тим і не помічав. На його подив на центральній стіні висять ікона, а поруч портрет Шевченка, прикрашений вишиваними рушниками.

— Я бачу, професоре, що у вас, як у вашій душі, так і на стінах багато старих пережитків...

Професор Вовчик мовчить, але його виручає тьотя Клава:

— Не поспішайте, не поспішайте, молодий юначе! У нас і одне, і друге... Час летить швидше за сонячне світло... Що ви, глухі та сліпі? Зі столиці, з Києва подуло новим вітром, з Москви долинає якась відлига, там і там щось твориться, приходить до слова якась нова генерація, ваша генерація, Аглає, і твоя,

Митю, і навіть твоя, Валік... Настав час повернути портрети на інший бік, на наш бік...

— Але я зворотного боку так і не бачу, — нетерпеливиться Митя.

— Не поспішайте, зараз побачите, — тьотя Клава підводиться. Підходить до стіни, бере до рук ікону й повертає на зворотний бік:

— А ось і бачите! Щасливі?

Митя дивиться і зневажливо підсміхається:

— А, це він, знайома фізіономія, лисий дідок із борідкою... Другий Христос для вас. Чи не так?.. Хотіли ним замінити Христа? А другий? Давайте до кінця.

Тьотя Клава повертає портрет Шевченка. З іншого боку вусатий генераліссімус у пагонах, «батько всіх народів».

— Нічого собі. І на цього вусатого надієтесь? Може, ѿ він колись повернеться? — запитує Митя.

— Ми на нікого не надіємося. Але ми люди дуже практичні. Все може бути. Тому ми обережні, най-обережніші з усіх... Тому ми живемо... Живемо собі... — додає професор Вовчик. — І бачите, вже майже настав час, і в нашій країні здійснюються ідеї цього лисого дідка, як ви його зневажливо називаєте...

— От і наївний же ви, професоре, — не витримує Аглай. — Що здійснюється? Які його ідеї здійснюються? І я вам скажу, професоре, і вам, тьотю Клаво, коли б він жив, я змусила б вашого Валіка пустити йому кулю в лоб! Чуєте? Кулю в лоб... Від нього все це пішло... Саме від нього...

— Це контрреволюція! Клавочко, — заволав перелякано професор, — замкни вікна, позачиняй вікна, ще хтось почує, і тоді нам кінець...

— Чому контрреволюція? — запитує Аглая. — Його ідеї стали найбільш контрреволюційні у наш час.

— Ні, ні, ради Бога, припиніть, про це не будемо... — просить професор. Він підводиться, підходить до портретів і повертає їх на інший бік. — Коли ви, товариство, відкидаєте все минуле, то прийміть хоч її. — Він випрямлюється і вказує рукою на портрет красивої молодої жінки, який висів на противлежній стіні. — Ось це вона, втілення минулого в майбутньому...

— Папа, — заговорив Валік. — Та це вона, Аглая з літерою «г». Ти, мабуть, і забув, папа... Ти начебто показуеш Миті тринадцять випусків твоєї монументальної праці, а я, папа, порахував... Насправді ти йому показуеш лише дванадцять випусків. Чому? А де перший з далекого 30-го? Де він, папа... Пам'ятаєш, коли роки тому назад, я приїхав сюди, на цю дачу, дача була під замком... Я стукав і стукав... І ти пам'ятаєш, папа, зрештою ти відчинив двері. І що я побачив? Ти тримав у своїх руках якраз перший випуск цієї твоєї монументальної праці, ти плакав, ридав... Я вирвав книжку, кинувся до іншої кімнати, замкнувся й почав читати. Там ти, тридцять років тому, писав саме про ту Аглою з літерою «г», про візію відродження її нації, ти писав про вольових і відважних людей, яких вона хотіла бачити серед свого відродженого народу, ти писав про полювання на вальдшнепів, про якихось «вальдшнепів» в лапках... І я не дочитав до кінця... Ти на смерть і життя налякався, що та красива дівчина полонить мене своєю ідеєю відродження її нації... Всього кілька людей бачили і читали ту книжку... Ти пам'ятаєш, що далі було? Ти, мабуть, забув.

Ти, мабуть, уперше заговорив зі мною, як з дорослою людиною, ти завжди вважав мене за дитину, такого собі придурука... Надворі тоді вечоріло, кругом стало темно, і ми, щоб ніхто нас не бачив, закопали ту книжку глибоко в землю. І ми присяглися, що ніколи й нікому про ту книжку не будемо говорити. І ми додержали слова. Але, папа, сьогодні починає віяти інший вітер, може, ми віднайдемо ту книгу?..

— Клаво, Клаво, — закричав професор, — чи всі вікна позамикані?.. Знаєте, товариство, то був геройчний час... Тут, за цим столом, ми сиділи, і Аглая заговорила тоді про ідею відродження її нації... Усі ми були в захваті, тільки Ганна, дружина Дмитрія, а твоя мати, Аглає, байдуже подивилась кругом і сказала, що вже час їй іти додому... Ми залишилися самі й цілу ніч прогуторили... Це було наше минуле з прицілом на інше майбутнє...

— Папа, — заговорив Валік. — Ти дуже розчулівся, ти завжди був дуже сентиментальний, а я не хочу бути сентиментальним, папа, я хочу жити сьогодні, я хочу любити цю Аглую сьогодні, а не завтра, не за місяць, не за рік!

— Браво, Валік, — заговорив Митя. — Начхать нам на завтра, жиймо сьогоднішнім, що візьмемо від життя сьогодні, те буде наше... Завтра може й не бути, воно може втекти від нас!.. А ти, Валік, вітай у майому товаристві, а ви, професоре, ви, мадам, дозвольте привітати вас із вихованням нічого собі нігіліста!..

— Мені важко буде з вами обома, — Аглая кинула оком на своїх двох ловеласів. — Я відкидаю ваш нігілізм...

— Але прийми його, Аглає, як нову ідеологію нашого життя, нашої генерації, — говорить Митя.

— Це важко, друзі мої. Я прийшла на цей світ як синтез двох протиріч: заштатного обивательства й розстріляної революційної романтики. Я синтез сучасного, яке сприйме моя нація щойно в майбутньому. Ви, парнішкі, — Аглая з притиском вимовила це слово, — ви ще дуже наївні діти нашої доби. Вам ще треба зубрити книги і бути мислячими людьми. Таких, як ви, у нас мільйони... Ви — як і всі ті поети, які впиваються в молодіжних кафе кругом Хрещатика, ви, як і всі ті зарослі, з довгим волоссям, ви і як ті монпарнаські бітніки, що виводять твістові викрутаси на своїх картинах, які хоч творять незрозуміле для звичайного нашого обивателя, але все ж творять, сентиментальнічають у наших київських горах, ви — всі ті, які залюблюються за одну мить, щоби за наступну впасти в екстазу кохання. Вас уже й назбиралося чимало! А я вас запитую, безвольні раби невідомого, чи здатні ви вбити людину в ім'я того, в що вірите? Ось так, без нічого, без потреби, так взяти і вбити в ім'я одного кохання? Ти, Митя, безвольний раб. Ти переживаєш і трусишся, бо вбив щось близьке тобі... А ти, Валік, перед хвилиною присягався в любові до мене... Дивися, — Аглая вstromлює свій палець просто в обличчя професора, а тоді повертає в сторону тьоті Клави, — ти бачиш, як вони трусяться. Налякалися! Поглянь у дзеркало, ти зблід і трусишся. А коли б я тобі сказала: «Валік, коханий мій, в ім'я нашої любові — вбий їх, вони стоять на перешкоді у нашему щастю, не до завтрашнього, а до сьогоднішнього!» Чого мовчиш? — кричить Аглая.

У кімнаті запала мертвaтиша. Професор трусиється, як у пропасниці. Він поправляє своє пенсне і, мов для оборони перед смертельним ударом, бере

до рук паличку. Тьотя Клава, яка поводилась більш відважно, як її чоловік, помалу підводиться зі свого вигідного фотелю й підходить до Аглай:

— А ви, молода громадянко, не запалюйтесь, — намагається спокійно говорити тьотя Клава. А по хвилині вирячує на Аглаю свої перелякані очі й кричить: — У тобі, дівчино, сатана сидить! Ти не дочка Діми і Ганни! Ти продукт тих, які вбивали тисячами і мільйонами нас. Убивали для вбивства. Мистецтво для мистецтва! Яка краса відродження країни! Га?! Ось, ти!.. Крові захотілося? Мого життя? Нас уже не раз вбивали, а ми таки є. Ми такі, якими нас бачиш, ми образ навиворіт: куди повернеш, там ми і будемо. Ми з душою поламаною, з життям покаліченим... Але до кого я говорю про все це? Ви ще не... — але тьотя Клава не закінчує, її перелякані очі більшають. Вона блідне. Повільно повертається в бік свого чоловіка.

Професор Вовчик тримається за серце, його очі дивляться в лампочку, й він безвольно опускається у фотель.

— Валік! — перелякано кричить тьотя Клава. — Синочок, батько помирає... води дай... — вона кидається до чоловіка.

Валік кинув оком у бік батька, побіг по воду, приніс, подає... Але батько був уже мертвий.

* * *

Вони в трьох лежать на пляжі, на острові Надія, там, де Дніпро впадає в Чорне море. Цей остров мав колись іншу назву, якусь історичну. Молодь прозвала його Надією. Він відрізнявся від усіх островів у гирлі Дніпра. І пляж був інакший. Сюди приходить лише молодь. Дівчата в дуже обтислих

бікіні, хлопці в обтислих купальниках. Коли сюди потрапить хтось зі старших, невідомі бородаті бітніки з Хрещатицьких кафе роздягають їх, обмазують дьогтем, посипають піском і волочать на інший бік острова. Так тривало деякий час, поки звістка не поширилася по всьому узбережжю. Громадяни зі страху перед дьогтевою карою переповідали з вуст до вуст про сердиту нову генерацію і не мали відваги ступати туди ногою. Влада теж не втручалась у це дивовижне дійство. Вони далеко обходили острів Надія, знаючи, що тут, на цьому пляжі, запікається не один синочок і не одна донечка найбільш заслужених передових діячів Республіки. А між ними свободно почиваються поети й митці, композитори та стиляги.

Якщо ти молодий — острів Надія відкритий для тебе. Якщо вік твій підозрілий, на тебе чекає дьоготь і сором.

Агая, Митя і Валік почиваються на острові як у себе вдома. Тут вони зустрічають друзів і знайомих, за хвилину залюблюються і розлюблються, слухають закордонне радіо, часом навіть нахраплять на передачі «буржуазних диверсантів» (чутність нормальна, ніхто її не заглушує). Молодь тут бурхлива, хвилюється й інших хвилює, говорити про мистецтво, поезію, музику, політику і навіть про основи марксизму... Тут своєрідна самостійна республіка, де кожний почувається вільно, де під кожним кущем можна ціluватися й любитися до безтями, де закохані нікого іншого, крім себе, не бачать. Тут, на піску, троє-п'ятеро дискутують про майбутнє своєї нації, тут з'являються якісь дивні й підозрілі молоді люди, вони прислухаються до розмов і зникають невідомо куди... Тут молодь по-своєму празнue щороку день 14 липня.

Митя і Аглая з цікавістю прислухаються до розповіді Валіка про острові.

— А чому саме день 14 липня? — запитує Митя.

— Чому? А тому, що 14 липня санкульоти зібралися у кафе на невеличкій вуличці рю ді Канетт, порядочно впилися й вирішили руйнувати Бастилію. І зруйнували. Це символічна дата боротьби нового зі старим, що у нашій країні переможного соціалізму не положено святкувати. На острові Надія, ми цей день не відзначаємо, не поминаємо, ми святкуємо. Святкуємо по божевільному...

— І для цього потрібне божевілля? — запитує Митя.

— Ти, Митя, живеш не у свій час, — не витримує Аглая. — 14 липня — це лише раз на рік, коли те все, що у нас, у сотнях, тисячах, мільйонах сидить у душі — й виходить на верх. Тоді охоплює нас, як тодішніх санкульотів, якесь божевілля молодості, тоді ми котимося, як лавина в майбутнє...

— Або в прірву... — іронічно додає Митя.

— А яка різниця? — говорить Валік. — У майбутнє, чи в прірву? Головне, щоби котитися, щоби не стояти на місці...

— О, о! — сміється Митя. — Видно вплив Аглай! Дуже скоро... Та ти, Валік, нікчема, обивательський синочок, а говориш про рух! Про який рух мова? Тобі б краще зупинитися і стояти на місці! Рух у майбутнє, чи рух у прірву, все одно рух, але одне заперечує інше, це несумісні поняття...

— Товариство, — спокійно, але з притиском говорить Аглая, — сперечатися — це добре, все наше життя — це велика суперечка. Часом у мене буває таке, що я хочу бути тільки жінкою, нічим і ніким більше, забути про все, що кидає мене з кінця

в кінець нашої Республіки, що вирує в мені й чим вирую я... Ось дивлюся я на вас — і в мені вирує кров, але інша, та кров, яка породила синів Тараса Бульби... Кров...

Але Аглай замовкає. Вона дивиться на блакитне небо, дослухається до ударів морських хвиль. Валік заворушився, присувається ближче до неї.

— Ти знаєш, я ще не бачив твоїх очей, Аглає, — говорить він. Вона широко розплющує їх:

— Ось, дивися! Це мої очі...

— Чи ти знаєш? Вони ґранітні!

— Ґранітні?! — сміється Аглай.

— А твій батько говорив чи хтось мені про це розказував, що в моєї мами були очі мигдалеві... — ніякovo втручається в розмову Митя.

— Валік, — Аглай піднімається на рівні ноги. Валік дивиться на неї, і йому крутиться в голові. Її пружисте тіло випрямилося просто над його головою. Обпалені морським вітром, її ноги торкаються його грудей. Валік здригається, і йому здається, що по його тілі пройшов якийсь електричний струм. Він відчуває, що його кров затанцювала якогось божевільного твіста. Все його «я» огорнуло якесь невідоме дотоді бажання. А Аглай, поставивши свою ногу на його грудях, розбурхувала в ньому цю пристрасть.

— Ти, Валік, вставай, — вона шепотом сказала, і Валік побачив рум'янець на її щоках, а її голос видався йому таким ніжним, як ніколи і нічий голос перед тим. — Ходімо, пройдемось...

Валік скоплюється, обіймає її та притискає до себе.

— Аглає, ти... — виривається у Миті.

— Митя, mon pauvre garçon, мій бідний... але скільки ж можна...

— Ти зраджуєш мене... — він кричить їй услід. Затуляє обличчя руками. Він перелякано дивиться крізь пальці, щоб не побачити чогось страшного. Він помічає, як за кущами зникають силуети Аглаї та Валіка. Він устромлює свою голову в пісок безнадійного острова Надія, а з його вуст виригаються слова:

— Ти зраджуєш мене... не одне серце розіб'еш.

Але його слів ніхто не чує. Вони губляться в ударах хвиль, які вдаряють у цей провінційний острівець Надія. Він повертається і дивиться в далечінь блакитного неба. Перед його очима пересувається все його життя: він дитиною ходив з матір'ю майже щодня на якесь кладовище, він добре пам'ятає: вона сиділа на якісь лавочці, а він бігав і ховався від неї в кущах, під могилами невідомих. А тоді одного дня прийшли якісь люди, одні скопили його матір, а інші його... Він плакав, кричав «віддайте мою маму», але його крику ніхто не слухав. Помістили в колонію для безпритульних дітей «ворогів народу», а його матір, так йому пошепки хтось казав, заслали в далекі сибірські простори. Ще дитиною про ті бурені роки його матері потайки і пошепки йому розказував один з вихователів, відомий письменник, який зумів влаштуватись на роботу в колонії, щоб уникнути репресій...

Пізніше, вже як студент, він часто чув слово «Аглая» в домі заслуженого письменника. Прислушався, але не мав відваги розпитувати, хто вона. Він, осамітнена дитина, довгі роки шукає правди про свою матір. Коли комусь і говорив, хто він, тоді одні від нього відверталися, а інші говорили:

— Славної матері ти син... — а ще інші додавали:

— Звела твоя мати з дороги цілу генерацію твоєї нації...

Аж раз, коли він вступив до університету в колишньому столичному місті, що над Лопанню, до його вух долетіло слово «Аглая», з літерою «г». Він розпитував, хто це, але ніхто йому нічого не міг або й не хотів сказати. Зазвичай здвигали спинами, крутили головою і відходили... Коли одного разу він бачить: на університетському коридорі біжить дівчина, красива, струнка, не схожа на інших, вона спотикається і падає просто в його обійми. З її вуст виривається:

— Пробачте, впала просто вам до рук... — заговорила дівчина.

— А хто ви така? Мені здається, що я десь колись вас бачив...

— Мене звуть Аглая... ви мене не бачили і не могли бачити.

— А що це ти мені викаєш? Давай на «ти», — він заговорив до неї. Так усе й почалося. Він полюбив її, і виглядало, що і він їй не байдужий. Аж несподівано з'явилася стара жінка у чорному платтю неподалік Лопані біля Покровського собору... І сталося. Він став убивцею. Він думає і думає про той свій вчинок. Часом жалкує, часом гордий за це, а часом думка підказує йому: «Не ти вбивця, вона вбила ту жінку в чорному платтю. Вбила твоїми руками...» Але він під надзвичайним впливом цієї дівчини. Вона може зробити з ним усе, що їй заманеться, що робить і що робитиме на його очах із Валіком. Йому блиснуло в голові: «А чи не вбити її?» Але його думки перериває знайомий голос:

— Митя, це ти? Невже? Що за зустріч!

Митя зривається на ноги, вітається, вони подружньому обіймаються.

— Та нібіто я, Миколо... Колю. Ніколи й подумати не міг, що й ти сюди потрапиш, сюди, на острів Надія. Невже і в тебе якісь надії? Які новості у тебе? Де бував? Що робив?

Обидва лягають на пісок. Вони не бачилися багато років. Коля розповідає. Закінчив столичний університет, одружився, працює в провінційній газеті.

— Погано, Митю, — притишеним голосом говорить Микола. — Режим прикручує гвинтики. Всі сподівання підвели нас... А скільки надій було... Нічим дихати. Бюрократи знову задають усьому тон... Каstryують нашу творчість... Обшуки, почали саджати...

Митя дивиться на друга і бачить його смертельне біле обличчя. Йому ніяково встравати в розмову навколо цих питань, йому вже й життя остогидло. Він дивиться на друга і тільки згодом:

— Виглядає, ти, Колю, нечасто на пляжі буваєш... Блідий ти якийсь, як смерть...

— Ні, не буваю... у грудях щось сидить і дихати не дає. І на пляж ходити немає бажання.

— Що ти, хворий?.. У двадцять і...

— Бюрократи лікують, Митю, і жодного результата... Про блага для людини говорять, а де ті блага? Чорт би їх забрав... А що біля тебе? Цікаве товариство маєш?

— Гм... Біля мене? Матір убив...

— Що ти? Не може бути... Від міліції ховаєшся?

— Та де там. Вона прожила своє... не людиною, а минулим була, просила: «вбий мене». Рука не підносилася — і Агая каменюку подала...

— Минулим була, ти кажеш? — Микола повернувся горілиць, поставив руки під голову і по хвилині здивовано повторює:

— Кажеш, минулим була?

— Так точно... Що? Нам до тридцятих повертається?.. Хоч для мене це не має жодного значення...

— А вона, Митю, мене ще й досі пориває. Ти її не знав і не міг знати. До мене вона дійшла крутими шляхами. Не віриш? Для мене вона була символом відродження нашої нації... Рік-два тому мені здавалося, що Аглая, та, що з літерою «г», воскресла десь у душах і думках цілої нашої генерації. А ти кажеш — убив її! Ти міг убити купу чорного лахміття, але Аглаю, яка була покликана творити нове життя, ніхто вбити не міг і не вб'є. Запам'ятай це, Митю.

— Колю, ти мене зле не розумій, — почав виправдовуватися Митя.

— Це не я, а та Аглая, що з літерою «г», Дмитрівна, наша товаришка по університету, це вона вбила її моїми руками. Пам'ятаєш, ми товаришували, я розказував тобі, як вона опинилася у моїх обіймах...

— А що, і вона тут?

— Авжеж, разом приїхали сюди, вона десь там у кущах з Валіком, може, ти знайомий був з ним?

— Валік? Ні, такого не знав, не чув про такого... А хто він? Пише?

— Та ні, він син того лінгвіста, професора Вовчика...

— Вовчика? — здивовано перепитує Микола. — Заслуженого діяча наук, автора тієї історії...

— Точно, того самого.

— І професор тут?

— Та що ти, якби він тут якимось чином з'явився, його роздягли б, намазали дъогтем, посыпали піском і потягли б на другий берег цього острова Надії... Ще кілька днів тому ми гостювали у нього,

відійшов він, інфаркт, не міг пережити того, що побачив і почув...

— Митя, ти якийсь дивак. Ти про це говориш, як про щось буденне... Я тебе не пізнаю...

— О, ні, ні, Колю... Ти мене не пізнаєш тільки тому, що ти хочеш мене знати як сина тієї буреної жінки, а не як мене, такого яким я є, звичайну, незалежну людину, мене як окремого безкорінного «я», яке здегенерувалося і яке навіть не думає продовжувати материнське «я»... Ось бачиш, Колю, це я. Тисячу разів я. Я — це не моя мати, я — це я, окрім, самостійне «я». Це «я» мусив утвердити для себе самого, для цілої моєї генерації. Я мусів скоїти злочин, щоб стати самим собою! Чи ти це розумієш? Чи ти можеш це зрозуміти? Ти поет. Напиши вірш про це мое, тільки мое «я». А Аглая, ця наша Аглая, що тут неподалік нас десь ховається в кущах — вона, Колю, продукт тієї міщанки Ганни і того ловеласа Дмитрія. Вона знає своє минуле, знає своє коріння, чого я не знаю про себе, вона соромиться свого минулого, вона хоче дійти до вершин, поривати і хвилювати кожного, хто опиниться біля неї. Її ставка — на мою матір. Вона немов її втілення, але в новому купелевому бікіні, розумієш? Вона ще може розбурхувати кров, але вона — остання з генерації Аглай. Я дивлюся на неї і бачу її близький кінець... відчуваю це. За нею ще йдуть, я йшов, Валік пішов, і батальйони Валіків підуть. Ale десь, Колю, серед нас, поруч нас, родиться щось нове, щось інше, що надасть тон життю усій нашій генерації, а може, й життю тим генераціям, які прийдуть після нас...

Микола мовчить, він слухає свого друга, його брови зсунуті, він іронічно посміхається:

— Кажеш — щось нове? А ми що? Ми — не нове? Порівняй наших батьків — одні сентиментали, інші зрабіли, гнулися, як ґума, славословили вусатого, як бога... Треба було довгого часу, поки прийшли ми, чисті в пориваннях — і що сталося? Не встигли розгорнути крил, не встигли на повні груди сказати слово, а вже замикають вуста... Ба ще більше — не лише затуляють вуста, а ставлять нас на коліна, і серед нас, молодих, вже з'являються раби. Дехто з тих, хто претендував стати прапором нових поривань, — гнеться, плаває вужем, їм здається, що вони щось виплавають для своєї генерації... Наївні вони. Невже не знають, що хто гнететься, той завжди буде гнутися, хто плаває, той завжди буде плавувати, хто зігнув свій хребет, той ніколи не зможе випростатися на повний зріст. А ми — нібито генерація новаторів, когось із нас уже встигли посадити, а ми залишаємося такими самими...

— Так, тоді що? — запитує Митя, — генерація новаторів, нічого собі... придумав...

Але він не встиг докінчити. З-за кущів з'являється розчервоніла Аглай, а за нею, поправляючи своє розбурхане волосся, якось ніяково йде Валік. Аглай не вірить своїм очам. Вона на мить зупиняється, розкидає, мов крила, свої руки:

— Не може бути, не може бути, — вона вигукує. — Коля, і ти тут! Що за радість, що за щастя!

Микола дивиться на дівчину, він якимось невинним поглядом міряє її від ніг до голови, його вуста напіврозтулені і він не може слова сказати.

— О, Колю, не можна так, — сміється злісно Митя, — ти вже й сім'ю завів, тому на дівчат нізяз так дивитися.

Аглай не чує цих слів, вона навіть не оглядається на Валіка, підходить до Миколи:

— Безнадійний Коля потрапив на острів Надія. І ти, миць, на щось надієшся? Скажи, на що? — Аглай з притиском вимовляє слово «миць».

Микола встає, хоче подати руку, але Аглай випереджає його.

Своїми розкритими руками обіймає його, притискає з цілої сили до себе, а по хвилі:

— А це — ось мій друг, Валік Вовчик, знаєш, син професора.

Микола вітається з Валіком, а Аглай продовжує:

— Він, Колю, наш... Секретів у нас немає. Я чула від друзів, що твоя душа у підпіллі... З нами можеш бути щирий, відвертий...

— А я, Аглає, розговорився з Митею. Хороший виріс друг. І філософувати любить, про серйозне говорить, і душою відвертий, і... — Микола на мить зупиняється і не певний сказати останнє слово про друга чи ні. Але все-таки зважився: — І не претензійний...

Але Аглай його перериває:

— Ти, Колю, робиш натяк на мене? Чи не так? Невже я аж така претензійна? Що?

Микола по хвилині:

— Ні, ти не аж така претензійна. Ти мусиш бути такою, якою ти є. Іншою ти не можеш бути й не будеш. Митея сказав мені, що ти, мабуть, остання з Аглай. Генерація Аглай на тобі, мабуть, і закінчиться. Сумно це звучить, чи не так?

Аглай приміщується посередині між хлопцями, лягає горілиць на пісок, замріяно дивиться на голубінь чорноморського неба і бадьоро:

— Ви знаєте, друзі мої, ти знаєш, Коля, і над цим я думала, і я це відчуваю, але я не здаюсь.

Як хочеться залишити якийсь слід на цій землі. Була генерація Аглай, а що буде без них, без Аглай? Що, питую вас? Я хочу дійти до кінця, я мушу дійти до кінця. Ви, друзі мої, самі не знаєте, чого хотете, а я знаю, чого хочу, я своє з боями, але здобуваю... А ви так наївно поводитеся... Митя повторює всім, і лінгвістові Вовчикові повторяв, що не він вбивця, а я вбивця, я піднесла йому каменюку, і він це зробив моїми руками... Ви ніколи не зрозумієте, бо не можете зрозуміти, як важко, до безтями важко було мені говорити «Вбий її», а ще важче було підняти ту каменюку... Але я мусила це зробити. Я мусила перебороти сама себе. Інакше не було б мене, не було б Аглаї. Ви питаете, чи я жалкую за своїм вчинком: так і ні. В останні дні ми багато про що розмовляли. І переді мною, вперше в моєму житті, постало на повну величінь питання: скільки у нас було вбивств, голодомори, заслання, Соловки, — що ви, не знаєте цього?.. Тому перебороти себе, показати силу волі можна іншим способом. І я цього пробую досягти. Твоя мати, Митя, говорила, що вона від природи покликана до кипучої діяльності, що вона хоче творити нове життя... А що я? До якої діяльності я покликана? До кипучої. Я киплю. І ви кипите кругом мене. Невже я не хочу творити нове життя? Хочу! Дуже хочу... Митя сказав, що я остання з Аглай. Так, я остання. Я вже стала минулим, яке я хотіла на кожному кроці вбивати. А хто з вас наше майбутнє? Ти, Коля, з твоїми самвидавними віршами?

Аглая сумними очима дивиться на Миколу. Вона бачить, як він непорушно лежить на піску. Він блідий, як смерть, у нього на обличчі не з'являється жоден рум'янець.

— Коля, — Аглая до Миколи, — не може бути! Невже ти мертвий? Що? Здався? Тіло мертвє, а дух твій?

— Аглає, — спокійним голосом говорить Микола, — поглянь на мене: фізично я вже мертвий, ще день, ще два, ще тиждень, ну нехай місяць... Невже ти хочеш воскресити смерть? Бачиш, моє мертвє тіло знищене, а ти сповнена життя, кличеш мене на двобій: хто кого. Але твоє життя, Аглає, сіє смерть для інших... Я бачу тебе на краєчку прірви, на височенній кручі над бурхливим морем... За тобою стоять нехай тисячі: один рух, один неправильний жест — і ти опиняєшся у прірві, у бурхливих хвилях моря... Ти кажеш, що вмієш плавати. Так? Вмієш плавати у хвилях життя, але у цих хвилях люди також топляться...

— Сильні, Миколо, не топляться, сильні завжди вгорі, завжди попереду, — Аглая не витримує.

— Га? Вгорі, кажеш, — Миколу захвилювала ця розмова. — І що по тому, як хтось опиниться вгорі, стане полководцем, що когось повстання, революції, визвольні війни висунуть уперед? Що по тому? Ти забула, ще так недавно наш вусатий був угорі, був попереду, вів мільйони — і що сталося? Яка страшна, немилосердна історія. За одну ніч його всього стягли вниз, у болото... Для мене великим є той, Аглає, хто стоїть угорі, кого ніхто й ніколи не стягатиме з п'єдесталу, — ані сучасники, ані нащадки...

— Таких історія майже не знає, — втручається в розмову Митя.

— Не знає? — додає Микола. — Бо в житті немає ідеалу, немає абсолютно ідеальної людини, провідника, стерничого. Найбільші шанси залишатися

великими мають поети, митці, композитори, духовні надбання яких не затьмарюють людські слабкості, вождівські примхи...

— А найменші шанси мають вожді, маршали, політики, — сміється Аглай. — Я, на щастя, до цієї категорії не належу.

— А до котрої категорії, Аглає, ти себе зарахувеш? — питає Микола, який досить розгублено слухає її.

— А я, друзі мої, лише жінка, в повному розумінні цього слова. Я не поет, я не митець, я не генерал. Але я є та, яка може вас, чоловіків, молодих і не дуже, вести на добрі або погані справи, на великі або малі... Я маю силу розбурхувати життя, творити нове життя або руйнувати його, як руйнували його тисячу років перед нами наші предки, я можу бути духом руїни або вождем нової революції, за яким підуть усі без винятку. Я виношу у своїй душі ідею відродження нашої нації. Для одних ця ідея породить нове життя, іншим принесе смерть. Ось — це я, друзі мої, я — Аглай, подобається це вам чи ні. Все одно я — Аглай! Ви кажете, що я остання з Аглай... Гм... І що тут дивного? В добі розщеплення атома, в добі міжпланетних польотів, не може вливатися старе в сучасне, а сучасне в нове. У нашій добі будуть злами. Буде розрив зі старим і творення нового, до чого я і покликана, або буде смерть для старого і сучасного. Вибирайте, що іще для вас чи для будь-кого з нас залишилося? Нічого! Від того, що ми виберемо, залежить наше майбутнє, майбутнє нації. Чи руйнуватиме її одвічний дух руїни, чи вона буде здатна творити нове життя...

Десь у чорноморських хвилях сковалося сонце. Десь з іншого боку цього острова Надії доходять веселі голоси. Надворі сиріє. Аглая присувається до Миколи. Митя шукає на небі першу зірку. Валік постійно дивиться на почорніле тіло дівчини, яке розбурхує його кров. У ньому зроджується дивне бажання:

— То що, ходім, Аглає? — він пробує це сказати ніжно, а заразом рішуче.

— Товаришу Вовчик, наш роман закінчився ось там за тими кущами, — Аглая перейшла до нього на «ви». — Не будьте наївним, забудьте про все, наче ви ніколи в житті мене не зустрічали...

Валікові стало ніяково. Він стискає кулаки, але мовчить.

— Колю, підеш зі мною? — Аглая злегка попестила його буйну шевелюру. Але Микола не чує цих слів.

— Друзі мої, і ти, Аглає, — говорить Микола стищеним голосом. — Завтра у нас сходка, завтра ми зустрічаємося...

— Сходка? Зустріч? — запитує Аглая. — Де?

— Ось там, над берегом, на іншому боці. Попливемо човном. Ігор має свій човен. Є місце на двадцять осіб. Попливемо на море, свободніше буде говорити.

— Та ж батько Ігоря міністр, як же тоді можна буде говорити свободніше? — запитує Валік.

— Він наш, не журіться, і батько його з нами.

— Гм... Міністерський човен, та ще й на державні кошти, — докидає Валік.

— Якщо так, то ходім, усі ходім колгоспом, — весело говорить Аглая. — Побачимо, що воно таке. Ходімо!..

* * *

Митя несе невеличку сумку Аглаї, а поруч ідуть Валік і Микола. Між хлопцями відчувається напруженна атмосфера. Кожен з них боїться порушити ранкову тишу. На небі десь з-за моря показується сонце.

— Яке прекрасне зарево! — перериває мовчанку Аглая.

— Справді! — додає Валік.

Кругом ще далі панує тиша. В берег острова вдаряють морські хвилі. Люди на дачах лише прокидаються. Нікого не видно. Неподалік якийсь зачаваний спортсмен тренується, виконує гімнастичні вправи.

— Мабуть, на Олімпійські ігри готується, — кидає в його бік Валік. Але на його репліку ніхто не звертає уваги. Кожен думає про щось своє.

— Цікаво, чи вдасться наша сходка, про що буде мова? — запитує по хвилині Валік.

— Ти, Валіку, про все хочеш знати наперед. Шпигуєш, — говорить Аглая.

— Справа сходки — це справа Миколи, — каже Аглая. — Але я вже наперед точно знаю, як воно буде. А буде воно так, товариство: як зазвичай, на початку будемо говорити про речі глобального масштабу, про великі ідеї, про наше призначення... А тоді вип'ємо за майбутнє, щоб не забути про Хрещатицькі кафе. А тоді, в ім'я майбутнього, будемо цілуватися... Що ви на це? Подобається?

— Аглає, ти невиправна реалістка, — кидає в її сторону Митя, — ти завжди береш життя таким, яким воно є, без прикрас, без декорацій... Треба і мріяти, Аглає. Коли людина не мріє — життя стає

нецікавим, людина перетворюється на мертв'яка. І все...

Товариство наближається до берега і бачить там уже невеличку групу молодих людей — з бородами і без, із довгим волоссям і обстрижених, у різному одязі, консервативному стилі, але переважають вузькі штани стиляг і стислі, вище колін, дівочі спіднички. Стоять по двоє-троє і, виглядає, щось палко обговорюють.

— А де ж Юра? — запитує Аглая перших стрічних, навіть не вітаючись із ними. Не встигла Аглая вимовити цих слів, як побачила, що поруч неї раптом зупиняється старенький «Запорожець», точнісінько такий, як її, а з нього виходить Юра.

— Це мав би бути герой нашого часу? — всміхається Митя і показує на машину.

— Ви бачили, як він вів машину, — додає Аглая. — Двома руками держить кермо... А це не стиль нашої генерації!

— Не стиль нашої генерації? — нарешті відгукнувся Микола. — А який стиль нашої генерації, Аглає? Їхати без керма чи без рук?

— У моєї генерації, — відповлює Аглая, — одна рука на кермі, а інша обіймає дівчину... А Юра шляпаста... Поруч нього й дівчини немає...

— Він же синочок майстра, заслуженого діяча мистецтв! Неабияка він шишка... Головне, що й він з нами, — кидає Митя. А Валік дивиться на них і нібито не розуміє їхньої мови. Він далі жадібно дивиться за Аглаєю, за її рухами і бачить себе на човні в розбурханому морі в її обіймах.

— Друзі! — гукає Юра. — Всі на борт!

При вході на палубу стоїть Ігор, а поруч нього Микола. Микола з кожним щиро вітається, немов

дивиться кожному глибоко в душу, немов шукаючи відповіді, «наш він» чи «не наш»?

— Усі є? — запитує Юра.

— Виглядає, що всі, — відповідає Микола, — аж дивно, ніхто не запізнився, хоч ми нація пізніх, найпізніших з усіх...

— Ти не про нас, Юра, ми не пізні з найпізніших, ми нова генерація, — додає Микола, зітхнувши й опустивши голову.

Невеличкий човен вмістив усіх. Деякі веселі, деякі замріяно дивляться на зарево сонця, дехто милюється хвилями моря. Стоять на палубі невеличкими групами, а дехто й остронь.

— Дивись, дивись, — гукає здивовано Валік, — я бачу тут Мойсея Авраамовича і Ваню Петровича з-за Уралу, нічого собі, цілий інтернаціонал зібрався.

— Валік, — спокійно відповідає йому Микола, — хоч твій батько був утіленням пристосуванства нашого часу, а в тобі таки сидить націоналіст, хочеш цього чи ні...

Валік обурюється:

— Що ти, Миколо, такі підозри... За таке саджають і то порядочно саджають.

Але Микола його перериває:

— Ти, друже, ще не скопив доби, в якій живеш... Хочеш того чи ні, а ми таки живемо в добі націоналізму...

Микола дивиться у воду, думає про Валіка, в якому підсвідомо таки сидить націоналіст. Він пригадує собі, як хтось із його друзів впхав йому з-під поли якусь брошурою воєнних часів з гучним заголовком «Україна для українців». Він не сприйняв того гасла дев'ятнадцятого і середини двадцятого

століття. Він застановляється: чи націоналізм тоді був справді потребою того часу? Він переконаний: сьогодні ми не ті, сьогодні ми виросли з того націоналізму.

— Ти, Миколо, хочеш сказати мені, що ми тут, у цій радянській Республіці, живемо в добі націоналізму, за який саджають на десять плюс п'ять. У цікавій добі живемо, правда?..

— Ця Республіка, Валіку, — це лише російська форма без жодного змісту, національного чи космополітичного, — говорить Микола. — Цій Республіці й цьому Союзові не до того. Форма постійно змінюється, а суть завжди залишається та сама. Тому наша національна суть залишається, ми виросли з того націоналізму, який прикривається патріотичною фразеологією, використовує історичний сентименталізм Шевченка, козацькі думи, сліпих кобзарів. Націоналізм тих років також став лише формою, без конкретної суті. Ми той етап уже пірейшли. Сьогодні наша генерація є синтезом минулого і сучасного. У двадцятому столітті Україна перестала бути кровно поєднаною і об'єднаною нацією. Україна стала батьківщиною багатьох національностей, які переплавлюються в нашему національному казані... Тому в нашему товаристві бачиш не лише нас, кровних, а й інших...

— У тобі, Миколо, — сміється Валік, — щось із космополітичного сидить, чи у твоїй крові часом...

— Ні, ні, не переживай, — перериває його Микола, — будь спокійний. Я чистокровний, я расовий... я народився на перехресті чогось, чого ані мені, ані, тим паче, тобі, не збегнути. Ти жив у затишку, за спиною твоїх обивательських батьків, які завжди

знали, на яку стати... Я тяжко, дуже тяжко пробивався у житті... мої ноги поколені стернею, коли я в голодні роки разом зі своєю матір'ю збирал колоски на колгоспних ланах, щоб вижити...

— Отже, хто герой нашого часу, Миколо? — запитує Аглая, яка стойть осторонь і лише прислухається до цієї розмови. — Чи ти, Миколо, з порепаними ногами й інакшим розумінням нації? Чи Юра, який двома руками, а не однією, держить кермо машини? Чи Валік, який виростав у затишку й ростив у собі, на очах у переляканіх батьків, націоналізм дев'ятнадцятого століття? Чи зрештою я, Аглая, насамперед жінка, з божевільними, для вас, друзі, думками й поведінкою. Я запитую тебе, Миколо, хто герой нашої генерації, хто її втілення? Чи, може, Митя, якого переслідує почуття злочину? Хто?

Микола мовчить. Він дивиться десь у далечінь. Він бачить, як у морських хвилях свободіно й вільно плавають риби. Він міряє з ніг до голови кожного зі своїх друзів, з яких ніхто не є втіленням доби, в якій він живе, і з яких кожен по-своєму несе якийсь тягар на своїх плечах.

Микола здригається. Не вірить своїм очам. Просто на них мчить на моторовій байдарці молодий юнак з дитячим обличчям. Він міцно тримає стерно й біля самого їхнього човна на шаленій швидкості рвучко повертає праворуч та обливає бризками води все товариство на човні й зупиняється. Микола аж зрадів: цей юнак з дитячим обличчям — його відповідь.

— Ти, Аглая, хочеш знати, хто втілення нашої доби? — самовпевнено говорить Микола. — Ось дивись, це він — герой нашого часу. Це осамітнений

поет і філософ у сімнадцять. Він не з нами на нашій палубі, він далеко від злоби нашого дня, він на своїй байдарці, на шаленій швидкості рветься вперед, у майбутнє — це, Аглає, Вілій!

— Вілій? Хто такий Вілій? — запитує Аглая. — Ніколи не чула, ніколи не бачила...

Микола знову хвилину мовчить. Він шукає осамітненого мореплавця, юнака з дитячим обличчям. Але він як несподівано врізався в їхню розмову, так само і зник, оббрізкавши товариство з ніг до голови.

— Вілій, Аглає...

І Микола розповідає товариству життєву історію про цього дивного хлопця. Він знаходить свободу, волю і щастя серед морських хвиль, пише вірші й підписує їх скромно і непретензійно «Вілій». Філософствує у своїх віршах, пише їх і залишає взимку в Хрестатицьких кафе, а влітку у приморських парках. Його не друкують ані в республіканських, ані в обласних журналах. У товаристві він мовчить, слухає інших. Замкнений у собі. Якось хтось назвав його «внутрішнім емігрантом», а хтось інший назвав його поезію, яка ніде не друкується, дивним словом «самвидав». Спритний і вольовий. Зумів і прорвався, бував у Франції з групою студентів офіційної делегації нашої Республіки.

— Ви бачите? Вілій повертається... — говорить Микола. І справді, Вілій повертається й на секунду зупиняє свою швидку баядерку, дивиться на всіх зібраних, широко розтуляє вуста, просвердлює очіма кожного з них і гукає до всіх:

— Я найвільніший з-посеред вас. У мене замкнuttі вуста, але відкрите серце, ви свободу купуєте, а я свободу даю всім, кожному з вас... — він каже

цих кілька слів і знову з шаленою швидкістю зникає у морській далечині.

— Це той Вілій, товариство, — продовжує Микола, — який пише листи до Спілки Письменників, до ЦК Партиї, в Київ, Москву... і всюди ставить підпис «Вілій».

— А ти кажеш, Миколо, що в нього замкнуті вуста? — запитує Аглая.

— Бачиш, Аглає, він випередив нас на десять років, а може, й на кілька десятиліть...

— З історичної перспективи десять років — це крапля в морі, — іронічно каже Аглая. — Це ніщо, це нуль...

— Правда, нехай буде по-твойому, — говорить Микола. — Але не в цьому суть справи. Річ у тім, що Вілій віднайшов свободу, він позбувся страху, що переслідує нас на кожному кроці. Ми ще боїмося, ми ще залякані, навіть я, навіть ти — скажемо слово, думаємо, що воно геройче, а десь у закутку моого мозку, твого, Юри, Валіка, усіх нас, у закутку нашого мозку щось свердлить... Ми ще роззираємося довкола, а може, він або вонаексот, а може, донесе, а може, оббреше, а може, хтось напише покаянну заяву, як посадять...

Всі замовкли, а Микола ставить питання рубом:

— Чи можеш сказати, наприклад, ти, Митя, що десь глибоко в душі ти не боїшся?

Їхні очі зударяються. Митя не сподівався такого відвертого запитання. Він опустив голову і мовчить.

— А що ти, Аглає? — запитує Микола. — Скажімо, тебе затримають після сьогоднішньої сходки, хтось з нас донесе. На морі зібралось кілька-надцять молодих дівчат і юнаків, це вже не ячейка,

а контрреволюційна організація. І що? Ти розкажеш, хто був? Звідки кожен? Про що говорили, кого з керівників партії планували вбити? Залишишся героєм до кінця? А як притиснуть, знівечать твою жіночу гідність — що тоді?

— Вихід є, мое товариство, — говорить Аглай з піднесеною головою. — Вихід для мене є, для тебе, для кожного з нас — самогубство!

— Га, самогубство? Чи це героїзм, накласти на себе руку? — запитує Митя. Витримати до кінця, не зламатись — ось це героїзм. Як перші християни, ті неофіти, з піснею на вустах ішли на смерть... Не було в них страху. А що ми? Боягузи? — І я, і ти, і він, і кожен з нас...

Митя промовив ті слова з якоюсь злобою. Виглядало, що він злий сам на себе, що він бореться з савмим собою, що він хоче перший з-поміж своїх друзів подолати страх.

Микола відвернувся й дивиться в море, в темні хвилі, які розступаються перед човном. В його голові роїться від думок. Якщо б він зновував Бога, він би молився. Він просив би, щоб той невідомий Бог дав йому ще кілька років життя, щоби він подолав страх, щоби він мав відвагу піти на з'їзд письменників, вийти на трибуну з піднесеною догори головою і сказати своє слово. Серед морських хвиль він бачить себе, Миколу, на трибуні письменницького з'їзду. Він бачить, як сиві метри заворушились, він бачить, як від страху кривляться обличчя його старших колег, він бачить, як зосереджуються погляди саме на ньому. У залітиша. А він говорить і говорит про все, чим наболіла його душа. І раптом бачить, як цілий зал піdnімається, як йому влаштовують овацію, не хочут пустити з трибуни. У хвилях

Чорного моря він бачить себе, людину без страху, і раптом він чує страшний біль біля самого серця. Він падає і ще чує, як всі ахнули.

— Миколо! Колю! Що трапилось? — кругом закричали.

— Та чого стоїте? — хтось закричав. — Лікаря давайте! Того лікаря-поета, ось там, дивіться, він стоїть.

До Миколи підбіг лікар-поет. Кругом все затихло. Він нахилився до Миколи, однією рукою міряє його пульс, іншою розстібає його сорочку, прикладає вухо до грудей і слухає. Удари серця були ледве чутні... Хтось піdnіс склянку води. Лікар-поет масував кругом серця Миколи, на його обличчі виступив піт. По хвилині Микола розплющає очі. Все товариство обстутило його і завмерло — невже він виживе?

— Друзі мої, — тихим голосом говорить Микола. — Так завершується моя епоха... я вмираю. Ти, лікарю, мене вже не вилікуєш, вилікуй самого себе... Я бачу, дрижать твої руки, я ще добре це бачу. Я бачу, як скривилося твоє обличчя... — Микола заплющив очі й на хвилину замовк, але напружив усі свої зусилля, знову розплющив очі, подивився кругом. — Чого ти боїшся, лікарє? Шкода тобі, що ще один з нас умирає? Товариство мое, він боїться за себе, бо він лікар-поет, він мусить підписати клаптик паперу, протокол про мою смерть на цьому човні. Про мою смерть цілий світ довідається і той світ, і ті органи, які стежать за нами на кожному кроці, довідаються, що і він, лікар-поет, був тут з нами. Чуєте, чого він боїться? Це буде доказ. За це його посадять, за цю нашу сходку. Зірвуть пагони, знімуть усі почесті, заборонять поїздки за кордон, а після покаяння відкриють шлях до всесоюзної

столиці, а коли не розкається — шлях в Мордовію. Але я певен — він з тих, що буде каєтися, бити поклони, продасть усіх нас...

Слова Миколи тихшли. Він напружує всі свої зусилля, дещо підносить голову, Митя підтримує її.

— Друзі мої, нехай зі мною помре страх у вас, і в тобі, моя Аглає, і в тобі Митя, і в тобі, мій бідо-лашний Валік, і в усіх вас, — він кинув оком на лікаря, — і в тебе, лікарю-поете... Прочитайте все те, що я написав. Переписуйте, роздавайте, нехай інші читають, нехай думають... нехай мої думки, мої щирі слова перетворять вас у левів готових до стрибка...

Микола широко розплющив очі, немов ними хотів охопити весь світ, усю голубінь чорноморсько-го неба... зорі, яких не було видно, і морські хви-лі — все-все.

Над човном повівав легесенький вітерець. А Ми-кола далі дивився у небесну голубінь широко роз-плющеними, мертвими очима...

— Заплющте йому очі, — півголосом говорить лікар-поет.

— А чому ж ти не хочеш зробити це? — запитує Аглая. — Ти ж лікар!..

— Я створений, — каже лікар-поет, — відкри-вати людям очі, щоби вони бачили далі, щоби вони бачили більше...

— А як твої очі, поете? — з презирством запитує Аглая. — Чи ти справді все бачиш, чи ти справді все чуєш, чи ти справді все відчуваєш? Скажи!

Аглая підходить до лікаря-поета, дивиться про-сто в його перелякані очі, бере його за руку.

— Коли б я не бачив, Аглає, — каже він, — коли б я не чув, коли б я не відчував, мене тут не було!

Чи розумієш ти це? Говори! Ні, ти цього не можеш збагнути...

— Не розчулюйся, поете й лікарю, ти у мене спів-чуття не знайдеш, — гостро мовить Аглая.

— А я й не думаю просити милостині, ні. Я прийшов сюди, побачив багато і ще більше почув. І мене тут більше не буде... — говорить лікар-поет. — Але скажи мені, Аглає, дочко Дмитрія та Ганни, краще буде, коли я плестиму авоськи в Мордовії, чи торуватиму шлях таким, як ти, в Москві, Нью-Йорку чи Парижі, тим, які плетуть і плестимуть авоськи в Мордовії. Га? Відповідай мені.

— Не прикривайся, поете, гучними словами! І крім тебе є кому промошувати шлях у майбутнє для таких, як я, і для тих, що плетуть авоськи в Мордовії. Не та дорога вабить тебе, поете, ні, я це точно знаю. Не за нашу закріпачену Елладу ти говоритимеш — я це точно знаю. Пагони, вигоди, високі трибуни... ось що тебе вабить і кличе звідси вдалекі світи, тебе, поете.

Лікар-поет мовчить. Усі мовчать. Аглая мовчить, вона не витримує, нахиляється над грудьми Миколи — і з її очей течуть слози. Вона хоче щось сказати, але не може... Йй відібрало мову. Вона боляче скривилася, вхопилася за голову, підвелася:

— Товариство мое дорогое, — сумно заговорила вона: — Невже це кінець і для усіх нас? Ні, не може бути. Ми будемо. Ми візьмемо Миколу з собою і поховаємо його в колишньому столичному місті над Лопанню, на міському кладовищі, зрівняному із землею, що у наш час стало міським парком. Він буде там, і ми це знатимемо. Кожен з нас принесе і покладе пучок чебрецю на його могилу...

* * *

— Товариство мое, — говорить Вілій до невеличкої групи своїх молодих товаришів, — нас залишилось небагато. Але ми є. Ми вистояли. Аглає, ти цього не можеш знати... І я був там, над Лопанню, біля Покровського собору, коли у ту жінку в чорному порваному платтю полетіла каменюка. Я мовчав, бо мое покоління мовчазне, воно ще не заговорило. Я мовчав і побачив, що минає епоха Аглай... Ale знайте: я, нікому невідомий Вілій, виносив у своїй душі ідею відродження моєї нації, ідею якою надихнула мене Аглая. Вона полонила мене своїм бажанням бачити в нас — у мені, в тобі, Митя, в тобі Валіку, і в тобі, Аглає, — у генерації нашого часу, людей відважних, вольових, хоробрих. Я хочу таким бути і я таким буду... Рік минув, рівно рік тому, 13 травня, полетіла каменюка в Аглую... Я стежив за всім і я знов, що всі ми, кожен з нас, на роздоріжжі почувань, на роздоріжжі життя, в пошуках іншого сучасного й майбутнього. Ми сковалися, хтось у підпіллі, хтось сам у собі... Ale незабаром подув вітер змін... Я тоді підійшов до поліцейських, поговорив з ними по-людськи, і вони віддали мені ту купу чорного порваного лахміття, серед якого можна було розгледіти мертвє усміхнене обличчя старої жінки, радісне обличчя. Я завіз її до міського парку, де колись було кладовище... І там, глибоко в землі, вона лежить... Вона, та людина, була мені дуже близька, я захопився її ідеєю...

— Вілій, ти філософствуєш. Ми вже чули, що ти захопився її ідеєю відродження нації... — перериває його Аглая. — А що далі? Ти хочеш творити нове життя, ти хочеш бути вольовим, відважним...

нічого собі... Усе це прекрасно звучить, правда? Говори! В усьому цьому бракує лише одного, однісінького: «А як?»

— Чудово! Я так і знат, Аглає, що ти поставиш таке запитання... Дуже мудре... На найвищому інтелектуальному рівні... — розсміявся Вілій. — Якщо б ми знали як, нас тут не було б, якщо б ми знали як, Аглає, та Аглай, а не ти, та, колишня, не блукала б сибірськими просторами цілі десятиліття... Ми нація чумаків, які везуть сіль з Криму, повільно... повільно... Ми нація, в якій пожирає один одного, ми сподіваємося на все готове, сподіваємося, що нам піднесуть на сковороді все готове... готові деруни зі сметаною... хтось піднесе нам, а не ми, комусь... Якщо ми, Аглає, і ти, Митя, повіримо, що це наша земля, свята земля, якщо в нас буде віра не лише у щось, а й, насамперед, у самих себе, коли ми підноситимемо на сковороді комусь і щось... і не будемо чекати, щоб нам піднесли... Тоді, мое товариство, те віковічне «як?» зникне з нашого лексикону... Понятно?

Вілій замовк. Аглая і Митя перезирнулись і лише іронічно підсміхнулися.

— Віра... обітovanа земля... Гм... — з-під лоба заговорив Митя.

— Точно, Митя, — піднесеним голосом заговорив Вілій, — так, Митя, і ще раз так, віра, віра дала людству нові релігії — християнську, буддистську... А тисяча «Червоних рубашок» Гарібальді, а Французька революція, а...

Його раптом перериває Аглай:

— Ти хочеш додати до цієї компанії і Леніна? Правда?

— Правда... — відповідає Вілій. — А чому ні? А що? У Леніна не повірили? Повірили! Що, не

зруйнували імперію? Зруйнували, і ще яку... Що це — не віра? Віра... Віра змушувала перших християн спокійно йти на смерть у римському Колізеї, віра кидає людей на барикади, віра дає силу людині безстрашно вмирати на цих барикадах... Ось маєш віру... Віра приносить свободу, але віра приносить і смерть, кров... У нас за віру саджають... Ви запитаете мене, якої нам віри потрібно? Повірити в обітовану землю, скласти руки, сидіти тихенько і поставити крапку?.. Га?

— Коли ми, Аглає, — спокійно продовжує Віллій, — зробимо віру масовим явищем, коли мільйони повірять і коли, подумайте лише, почнуть ті мільйони віруючих в ідею не конче в Бога саджати, тоді буде кінець нашій імперії, нашему Союзу. І в мене є думка, є ідея. Почнімо...

— Хто? — здивовано запитує Митя. — Хто починатиме?

— Спокійно, Митя, не нєрвічай, — пробує пере-конливо говорити Віллій. — Так, починаймо від нуля, не від когось, а від нас самих, від мене, від тебе, Аглає, якщо ти готова сидіти, від тебе Митя. Ось почнімо так: ми нібито в підпіллі, виходимо з того нібито підпілля, 13 травня організовуємо у міському парку, на колишньому кладовищі, збори, щоб згадати того, хто пустив собі кулю в лоб...

— Цебто того, кому пустили кулю в лоб, чи не так? — запитує Аглай.

— Ну, нехай по-твоїому... Так і напишемо, раздамо листівки в університеті, нехай прийдуть і нехай усіх посадять... Так почнетися початок. Згода? А у листівці напишемо так: «Товариші студенти! 13 травня о 17 годині приходьте у міський парк, згадаємо того, хто колись пустив собі кулю в лоб».

— Нічого собі провокація, Вілію, — не витри-
мую Аглай. — А хто підпише таку листівку? Ти, я
чи ми всі?

— Підпишемо, скажімо, коротко: «Подвижни-
ки», цебто ми, подвижники того, кому колись пус-
тили кулю в лоб. Звучить класно, правда? І почина-
ємо сьогодні, завтра, від руки переписуємо сотню,
дві сотні таких листівок... І тоді йдемо у студент-
ський народ, з-під полі пхаемо листівки кожному,
хто схоче взяти... І прийдемо у міський парк...

Але його перериває Аглай і, сміючись, додає:

— Кожен з нас прийде з рюкзаком, з бухонцем
хліба, чистою сорочкою. Коли посадять, щоб мати
найпотрібніше з собою...

— І посадять, — підносить голос Вілій, — і по-
садять, і сидітимете, ти, Аглає, і ти, Митя, і я, по-
садять інших, хто прийде, і це буде початок кінця
не нам, а їм... Початок, коли масово почнуть саджа-
ти... Жодна сила у світі не може пересадити увесь
народ.

Тому треба спровокувати владу на цей крок,
і вона піде на це...

* * *

По дорозі Вілій зайшов у магазин, придбав кілька
різних зошитів, кілька фіолетових ручок, олівців.

Аглай запросила їх до себе на квартиру. У неї
затишно й привітно. А їх лише троє і нікого біль-
ше — Аглай, Вілій, Митя. Хотіли запросити і Ва-
ліка, але він десь на острові Надія загубився. Вілій
уперше на цій квартирі. Він роззирається, і його зір
зупиняється на поличках з книжками.

— Не може бути, Аглає, — зворушеного заговорив
Вілій. — І ти все це зібрала? Нічого не пропало? — він

простягає руку і витягає з полички не книжку, а журнал. Він гортає сторінки. — Дивись, це ось тут, Аглає, твій батько Дмитрій пише про неї, про ту колишню Аглаю, твою матір, Митю... Ти цього, напевно, не бачив і не читав. Чи не так?

— Ні не бачив, не читав, — відповідає здивовано Митя, — не бачив і не читав, бо не міг ані бачити, ані читати, бо так воно у мене склалося. Але все-таки мені пощастило і мені багато про це розповідали.

— А я читав, і я зберіг у своїй душі заповіт тієї Дмитрієвої Аглай. Якось дивно, — з сумом і радістю заговорив Вілій, — і вона, від дитинства ходить за мною, не вона, а її ідея про нову і вольову людину... І я хочу, саме я, Аглає, саме я, Митя, бути такою новою людиною... Чи буду? Не знаю. Може, і мене посадять і на тому все закінчиться, а може, і не закінчиться... Тому, товариство, забудьмо про ідеї, про нових вольових людей, сідаймо й пішімо листівки, готуймося у далеку дорогу...

— Але, — перериває його Аглая, — не самими ідеями про нову людину живе кожен, але живе і хлібом, може, не єдиним... Може, не хлібом єдиним живе людина... Але все-таки як перейти на ідейну поживу, хоч хвилину-дві, пожиймо тим самим хлібом єдиним, згода?

Але на згоду не треба було чекати. Вони сіли за стіл, і Аглая почала пригощати і хлібом, і салом, і навіть часник знайшовся.

— Після часнику, — засміялася Аглая, — навіть не пробуйте мене цілавати... Я одна, а вас аж двоє, таке-то наше товариство...

Поївши, Аглая прибрала зі столу і вони почали переписувати листівки, суть яких товариші-студенти, на їхню думку, так і не злагнути. Хто

пустив кулю в лоб, коли, кому, чому... І чому потрібно згадувати цей дивний випадок? Чи треба ламати собі голову над питанням: він «сам собі» чи «йому пустили», невже це через стільки років таке важливе?

— А у мене таке відчуття, — говорить Вілій, — що ви пишете і думаете: пощо це все, чи треба згадувати його тридцять років опісля, чи треба й інших наражати на небезпеку? І я вам скажу: це виклик владі, тій могутній владі, яка трясе світом, у якої атомні ракети, мільйони озброєних від голови до ніг солдатів, а нас троє — і це все. Троє та мільйони! Троє та імперія! Ми їх чи вони нас? Хто кого? Цікаво буде, правда? І я вас запевняю: коли вони, ті мільйони, налякаються нас, налякаються тієї листівки, писаної нашими карлючками, ви побачите скільки їх прийде. І ми будемо знати, що й серед студентства знайдеться хтось, хто донесе. Ми вийдемо на світ Божий, скажемо слово або й ні... Але після нас прийдуть інші, і це буде початок...

— Вілій, ти починаєш говорити, як пророк... — підсміхаючись перериває його Митя.

— Ти мене розчаровуєш, Митя, — з притиском відповідає Вілій.

— Час пророків давно минув, час недавніх пророків, які захотіли підкорити собі весь світ, ніколи вже не повернеться. Всі вони, ті всі леніни, гітлери, сталіни, — о, скільки їх було — усі вони канули в лету... Ми в них чогось навчились, час, у якому ми живемо, наш час буде без пророків... Ми, ти, я, вона — ми вже виросли з пророцтв, будьмо нормальними людьми й почайнаймо жити нормальню.

Пишуть і переписують удесяте, те саме у кожній листівці. І їх ця нецікава робота починає нудити.

Час від часу відволікаються і знову починають розмову, цікаву і не зовсім. Перед веде Вілій, у нього глибоко у душі сидить щось незвичне. Батьки Аглаї та Миті також mrяли, сперечалися і знову mrяли колись стати вольовими людьми. А їхня епоха закінчилася, подумав Вілій, і в нього вирвалося:

— Їхня епоха закінчилася...

— Яка епоха, Вілій? Про що ти? — не витримала Аглая.

— Яка епоха, питаєш? А та — твоїх батьків, Аглає, і твоїх, Митя. Все кінчилось. Усіх їх знищили, позасилали, ніхто з них і не думав з-під полі комусь передавати якісь листівки, у кабінетах чека творили якісь видумані чекістами підпільні ячейки, щоб було за що саджати. А тепер у кагебістських кабінетах ламають голови над чимось зовсім іншим, не як саджати, а як зламати волю посадженого без фізичних тортур, як це колись було. Часом їм це вдається, а часом ні...

— Ти хочеш сказати, Вілій, — додає Митя. — що воля людини — це велика загадка людства, якої ніхто ще не збагнув?

— Саме так. Воля і честь. І знаймо, це стосується і нас, безумних. Сьогодні ми безумці, а завтра зловлять на гарячому, посадять, і як заговорить перед ними наша воля і честь? Зломлять чи не зломлять, ніхто з нас не може сказати...

— Вілій, — говорить Аглая, — ти починаєш нас лякати... Не треба. Ти так говориш, немов наперед знаєш, що нас посадять... А як не посадять?.. Хто тоді виграв? Маєш на це відповідь?

— Маю і на це відповідь: якщо не посадять, то ми програли. Це буде доказом того, що вони почувавуться нахабно сильними, не бояться ані тієї дивної

листівки, ані тих хто її переписує, ані тих, хто ті листівки читає, не нищить, а десь у закомірках ховає. Ховає й сам не знає, чому ховає і для чого...

— Ховає для історії, — додає Митя. — Може, хтось колись, за рік, два, десять, а може, й за сто їх знайде і напише про них книжку.

— Пахне пессимізмом, — сміється Аглая. — Ти розраховуєш на сто років, а я вічна оптимістка. На відміну від моого мамулуватого батька, я не чекатиму сто років на результат тут, у колишній столиці нашої республіки над Лопанню. Максимум — десять, двадцять, ну нехай п'ятдесят років, коли ходитиму з паличкою. Так і буде, побачите.

Вілій підвівся, розширнувся навколо, немов перед ним уже сотні людей, а не двоє:

— А за це, Аглає, можна й випити, якщо у тебе є що випити і чим закусити... Але перед тим як випити перевірмо, чи всі зошити записані, чи всі листівки готові...

— Вілій, — каже Аглая, — ти нас дивуєш. Бачиш, все готове, усі листівки рівненько порізані. І ти їх також різав. А виглядає, що ти так замислювався, що й забув, що пишеш.

— Я знаю, що я дивак. Часом я подумки так заглиблююсь у щось невідоме, незображенне, у мінуле або в майбутнє, що забиваю про все, що кругом мене. Я живу іншим світом і для іншого світу... Щось не в порядку зі мною, правда?

— Ніби то і так... Ось ці листівки, — серйозно каже Аглая. — Якщо б у тебе було все в порядку, то ми тут не сиділи б і не думали б — «ми їх» чи «вони нас». Правда? Тому залишмо це. А тепер закусимо.

Аглая витягла все, чим хата багата, і накрила стіл.

— Аглає, — звертається до неї Вілій, — ти господар цього дому, твоя гостина, за тобою і слово.

— Слово за мною кажеш? — говорить Аглая. — І що вам сказати? Ось нас лише троє. Ми згодні більш-менш в усьому. Ми щось починаємо, — вона подивилася у вікно, зупинилася на хвилину. — Подивіться, ось ідуть цією дорогою наші розкислі сільські дядьки, можливо тут колись ходили наші батьки. Чи ми хочемо ходити так, як вони? Бути схожими на них? Ні, не хочемо. Ми шукаємо формулу нашого майбутнього. Але чи знайдемо її? Я не певна... Я не впевнена, Вілій, чи те, що ми починаємо...

І раптом Вілій її перериває:

— Якщо, Аглає, і ти, Митя. Якщо у нас немає певності, то не починаймо. Пошо починати, якщо впевненості в майбутньому немає? Пошо? Нам треба бути впевненими в собі, у візії нашого майбутнього, у пошуках за формулою, яка об'єднувала б нас, а не роз'єднувала. Питання стоїть рубом: ця сотня листівок призначена, щоб змусити людей думати, бунтувати, знайти готових на бунт і на жертву.

— А я й не думав, — здивовано докидає Митя, — що ці листівки мають бунтувати, будуть бунтувати, але питання в іншому: як саме вони бунтуватимуть: по-шевченківськи, по-гайдамацькому, коли люди бунтують, повстають і гинуть без виразної мети, без візії майбутнього, як бунтували гайдамаки?

Якщо ми покликані бунтувати, то бунтувати по-іншому, за невідомою ще схемою майбутнього ХХ століття, чи не так?

— Точно так, — втручається в розмову Вілій. — Те, що ми думаємо робити, хтось міг би назвати

національною романтикою, яка має еволюціонувати до ідеї відродження нашої нації. І це початок. Хтось це назве так, хтось назве по-іншому... Ми готові. Погляньте у вікно...

Вони підвелися і побачили у вікні блискучі зорі само над їхнім будинком. Ще хвилина — немов з помахом руки зорі меркнуть і над містом почала гуркотіти буря. Аглая кинула оком на Вілія:

— Вілій, що це? Над нами сяяли зорі й раптом буря... Дивно... Дуже дивно.

— Справді, — додає Митя, — дуже дивно...

— Нема чому дивуватись, — самовпевнено говорить Вілій. — Нічого тут дивного, звичайний закон природи, збіг обставин... І все... Ви мрієте про зорі, і раптом буря... Забудьмо про зорі й про бурю... Завтра до роботи... Згода?

— Та ніби згода, — в унісон відповіли Аглая та Митя.

Кожен взяв по кілька десятків листівок, попрощалися й розійшлися. Перед тим домовилися й розподілили місця призначення і прицілу: Вілій уранці роздаватиме листівки на площі по дорозі до університету, Аглая по дорозі до Інституту культури, а Митя — по дорозі до педагогічного.

* * *

Вілій у сімнадцять уже ветеран у цій справі. Йому пощастило. Він з групою студентів недавно був у Парижі. Відвідували вищі навчальні заклади, музей, прогулювались містом. На паризько-му університеті їм влаштували шикарний прийом, якщо його можна назвати шикарним... Подавали якусь дивну французьку їжу. Поставили на полу-миски малесенькі сосиски, шматочки покраяного

твердого сиру, нарізаний хліб, і... маленькі шпигачки. Вони сіли й дивляться один на одного і не знають, що з тим робити... Ані виделок, ані ножів... П'ють уперше в житті кока-колу, а їжі не рухають. Запала незручна і гнітюча пауза. Пальцями брати не годиться...

І раптом підходить до них молодий хлопець, напевно, студент, заговорив українською:

— Дуже просто, ось так... — він бере малесеньку шпигачку, встромлює в сосиску, бере шматок хліба і підносить до вуст, а потім бере ту саму шпигачку, встромлює у шматок сиру, бере хліб і знову до вуст:

— Пробуйте.

Усі розсміялися, потім розговорилися, питаютъ, хто він такий?

І він розказує. Після війни трапив до Франції, працював у вугільній шахті, отримав міжнародну стипендію й тепер навчається в Парижі. Підробляє, міє на вулицях машини, як пощастиТЬ, беруть на роботу в ресторан або в кафе... Його завдання — пекти налисники й підносити на сковороді цікавим французам... Всі сміються, оповідають про себе, а він — про працю на шахті. Раптом він вибачається, каже, що йому треба йти, і питає Вілія:

— А ти куриш?

— Ні, я не курю, не курящий, — відповідає Вілій, — але коли хтось курить, то я й собі пробую...

— Ось тобі на згадку і цигарки, і сірники, — каже незнайомий студент і простягає подарунок. Вілій зніяковів:

— Та що ти? Навіщо подарунок?.. Я й не сподівався, прийшов сюди з порожніми руками, — каже Вілій.

— Нічого, бери, приїдеш іще раз, щось привезеш, — із притиском говорить студент, — напевно, десь у готелі чи по дорозі знадобиться.

І Вілій взяв.

Їхня делегація ходила цікавими вулицями Парижа. Оглядали собори, святині. Бували у Люрді, але курити Вілію не хотілося. Прийшов у гуртожиток, де їх поселили, положився на ліжко, почав міркувати над тим, що побачив і почув, і раптом йому захотілося цигарки. Витягає — а там між цигарками якийсь клаптик паперу, бере сірники — те саме. Його руки задрижали, що воно таке? Озирається навколо — його товариш по кімнаті саме десь вийшов. І Вілій почав читати. А там заклики до студентів боротись за свободу, мова про російський імперіалізм, русифікацію, початок арештів і про колоніальний статус УРСР. А окрема, найменша листівочка про Олімпійські ігри. У ній запитують: чому УРСР, самостійна республіка, член Організації Об'єднаних Націй, ЮНЕСКО, не бере окремої і самостійної участі в Олімпійських іграх у Римі (а це був 1962 рік). Чому?

Тієї ночі Вілієві не спалося. Ніколи перед тим йому й на думку не спадали подібні питання. І раптом йому, представникам самостійної радянської Республіки, якийсь невідомий студент, що розмовляє у столиці Франції українською, ставить такі запитання. І він здригається, йому не спиться, обертається з боку у бік і шукає відповіді на поставлені запитання, і не знаходить. Чому? Чому?

Вілій так неспокійно вовтузився в ліжку, що його товариш по кімнаті, київський студент Василь, проکинувся й питає:

— Що з тобою, Вілій? Ти що, захворів? Спати не даєш...

— Захворів, Василю. Запитання мені поставили... У тих листівках, які мені підкинув з цигарками і з сірничками той студент...

— І що, ти взяв? І читав?

— На своє нещастя — взяв, розгорнув і почав читати...

— Ти знаєш, — каже Василь, — я комсорг, коли ми виїздили, мене покликали і попередили: жодної літератури не брати, якщо хтось візьме якийсь подарунок, не заглядати всередину, а одразу віддавати начальству. Мені теж дали такий подарунок. І я віддав. Мене викликали, попередили і сказали, щоб я в тебе відібрав, бо хтось бачив, що і тобі той студент сунув у руку, а ти взяв і не віддав мені. Вілію, дай і я почитаю.

Вілій повернувся, витяг з-під подушки листівки і дав Василеві. Василь почитав і каже:

— Цікаво. В американських диверсантів непогана підготовка...

— При чому тут американські диверсанти, — майже закричав Вілій. — І наших війна закинула у світи, невже ти думаєш, що вони не думають так, як і ми не думаемо, а за нас думають? А може, вони самі над цими листівками працювали? Бачиш, ці листівки вперше в житті змусили мене мислити. А що ти? Маєш на все відповідь? Не маєш...

— І що тепер, Вілій? — питає з непевністю Василь. — Віддаси їх? Завтра понесу...

— Не віддам, беру з собою, дам іншим, нехай і вони читают, нехай і інші починають думати... Скажи їм, що я листівки не читав, знищив і викинув...

* * *

Вілій ветеран у цій справі, але ветеран навпаки. Він знов, як брати, але не знов, як давати, як роздавати листівки. Чи стати на розі вулиці й пропонувати листівки першим зустрічним студентам? Він зупинився. Став і думає, що йому робити, як давати: з похиленою головою, з переляканими очима чи усміхнено, весело, кинути перехожому кілька слів. І зважився. Ішла якась дівчина:

— Привіт, Маруся, — заговорив. — Давно тебе не бачив... Дівчина зупинилася:

— А ти хто такий? Ніколи тебе не бачила, теж мені знайомий ще й Марусею називає... Ніяка я тобі Маруся, я Наталя... Чув? Не залицяйся так нахабно...

— Не залицяйся? Та що ти... Хотів тобі вранці, майже до схід сонця, подарунок дати... Ось візьми, почитай...

Дівчина зупинилася, взяла листівку, прочитала:

— А я чула про нього, давно це було... Кажуть, кулю собі в лоб пустив... Дай ще кілька листівок, їй іншим дам.

Взяла і пішла.

Вілій від радості мало не закричав, мало не підстрибнув. Початок добрий.

Аглай не пощастило. Зупинилася неподалік Інституту культури. Якось зніяковіла. Як роздавати? Чи щось сказати, чи просто витягти їй тицьнути в руки. Саме ішов якийсь хлопець, очевидно студент, але дещо старший. Може, вже викладач або аспірант. І Аглай зважилася:

— Доброго ранку, бачу, що поспішаєте...

Незнайомий зупинився:

— А що? Поспішаю, а вам, наче, нікуди йти?

— І я туди, куди й ви, а ось це візьміть, почитайте... — і вона простягла листівку. Незнайомий взяв:

— І ви хочете його згадувати? Будь ласка, але мене не чіпайте. Пустив собі кулю в лоб, значить, треба було пустити... Чув про нього... — він повернувся до Аглай, подивився їй просто в очі, зупинився поглядом на її обличчі, піdnіс листівку, порвав на шматочки, кинув на землю і мовчки пішов.

— Нічого собі культура, — пробурмотіла Аглая. — Отакої! Але добре, що хоч прочитав, знає в чому справа...

Аглая оглянулась кругом і продовжувала роздавати.

Хоч вони й не домовлялися щодо механізму роздавання листівок, Митя придумав собі дещо зовсім інакше. Він походжав неподалік Політехнічного, весело наспівував «Катюшу» і для перехожих робив вигляд, що на когось чекає. Врешті йому це обридло, й він вирішив, що треба починати. І почав. До першого зустрічного хлопця заговорив бадьоро й весело:

— Здоров був! Пробач, скажи, ти десь бачити-меш Петра?

— Здоров! — той відповів. — Петра? А котрого тобі Петра, я кількох знаю.

— Чудово, — Митя на хвилину задумався, — котрого? Та Петра Дмитровича...

— Знаю, він мій однокурсник.

— Прекрасно, ось передай йому від мене цю записочку, скажи, що від Миті...

Незнайомий взяв листівку, подивився, усміхнувся:

— Нібіто революцію починаєте, цікаво. Побачу його і передам...

— Справді передаси? А ти вже й про революцію... про яку революцію? Я й не думав про якусь революцію... Гм... Цікаво... Революція... А на барикади підеш, не злякаєшся? — питав Митя.

— А чого мені боятись, мій дід письменник, і він штурмував барикади за владу трудящих... Минуло десять років після тієї революції — і трудящі, яких він визволяв від царів, посадили, як царі саджали, і відтіля він так і не повернувся... Пробач, мені треба йти... Може, колись зустрінемось, поговоримо...

Митя сильно потис йому руку, подивився пронизливо у його вічі, відвернувся й пішов.

* * *

Як і домовлялися, знову зустрілися у Аглай. Веселі, задоволені, радісні. Перша почала Аглай:

— Знаєш, Вілій, ти молодець, оце й придумав. Оце й початок! Спершу я розгубилася. Перший, до кого я підійшла, порвав на шматки листівку. Це був лише один такий випадок. Дехто брав, дехто відвертався, дехто питав: А що воно таке? Чому пустив собі кулю в лоб? Чому листівка так дивно і неясно написана?.. Були короткі розмови. Був лише один дивний випадок годину по тому, як я роздавала листівки. З Інституту вийшов чоловік років тридцяти, підійшов, увічливо всміхнувся й каже:

— Бачу, ви щось роздаєте... — і я дала йому листівку.

— Дайте кілька, товаришам роздам, а на цій поставте свій автограф. На пам'ятку... Я обов'язково прийду. Там побачимось, цікаво буде...

Я була зворушена, витягла олівець і підписалась «Аглая». Він пильно подивився на мене, ввічливо подякував, потис руку й пішов.

Вілій не витримав:

— Все ясно. Він, напевно, кагебіст. Ще й автограф у подарунок отримав. Якщо це так, то вони будуть готові й чекатимуть нас.

— Не пізнаю тебе, Вілій, — весело заговорив Митя. — Це ти і не ти, в кожному перехожому бачиш майора кагебе. А може, він звичайний колекціонер, прагматик, дуже практична людина, яка думає про інше майбутнє. Йому, напевно, хтось показав листівку й він подумав собі, «колись усе зміниться, може, за двадцять або п'ятдесят років... історія не знає випадку, щоб будь-котра імперія існувала вічно... і ця колись впаде... і колись цю листівку, а ще й з автографом, продам якомусь колекціонеру, не більше і не менше, а за сто тисяч американських доларів», — Митя зареготав, розсміявся. — Колекціонери колекціонерами, але все-таки хоча б одну, першу, листівку треба десь добре заховати... Якщо буде результат, може, хтось колись про це напише і про листівку згадає, і про нас, безумних... Ale якщо вони не прийдуть, нас не схоплять, не пересаджають, то й собака не гавкне... Життя й далі плистим звичайним радянським руслом... Щоб був результат, потрібна жертва. Візьміть хоча б історію, без жертви ніхто й ніколи не здобував свободи, ніхто не перемагав.

— Ти хочеш сказати, Митю, — заговорила Аглая, — що ми приречені на жертву?

— Пригадуєте, я колись вам розповідав, — почав Вілій, — коли я був у Парижі, зі мною в номері мешкав комсорг Василь. Я вам розказував, як нам

удивний спосіб давали листівки. Ми потоваришували з Василем. Розговорилися, говорили про ті листівки. Виявилось, що йому дозволяли більше ходити вечірнім Парижем, аніж нам. І знаєте, якось він побачив — велику афішу, в Парижі показують фільм за мотивами твору польського письменника Генрика Сенкевича «Кво вадіс». Про цю книжку він чув, але її не читав. І він сам вирвався і пішов на цей фільм. А знаєте, що його найбільше вразило у тій стрічці?

— І що комсомольського ватажка могло вразити в такому фільмі? — питав Митя.

— А те, як Нерон у 64-му році підпалив Рим, щоб звинуватити християн у підпалі й почати нову хвилю жорстоких репресій. І я йому тоді сказав: «Знаєш, Василю, і наші вчилися у Нерона. У 30-х фабрикували справи, щоб потім масово нищити нашу інтелігенцію». Василь нічого не відповів, але йому врізалося в пам'ять, як вмирали перші християни у цьому фільмі. Вмирали співаючи... Їх розривали леви, а вони співали. На очах інших християн, виганяли на поталу левам, групу за групою, а вони спокійно йшли, гинучи у страшних муках і співали... співали... І я йому тоді сказав: «Василю, і я книжки не читав, хоча чув про неї, і фільму не бачив. Але я певен: якби вони, вмираючи, не співали, у нас не було б християнської віри». Усе має свій початок, з чогось треба починати. У той час було небагато християн, які готові були приносити себе в жертву новій вірі, але їхня віра була така сильна, що вона крок за кроком завойовувала цілий світ...

— Ти, Вілій, мені чомусь так виглядає, робиш нам прямий натяк... Ти, певне, дуже хочеш, щоб ми, лише троє нас, починали щось нове, що потребує

нашої жертви. Мені здається, ти дуже хочеш, щоб нас посадили, щоб про нас, молодих, заговорили, і щоб у наші ідеї... — Аглая зупинилася. — Щоб у наші ідеї, яких у нас ще немає, інші повірили, чи не так?

— Аглає, — майже закричав Вілій, — не вири-
вай слів із моїх вуст. Так, хтось мусить починати.
Так, когось посадять. Так, будуть жертви... І що?
Будемо чекати й сидіти склавши руки. Чекати поря-
тунку цього світу й нас у ньому? Можливо, десь там,
у Києві або Львові теж знайдеться кілька одержи-
мих, можливо, вони теж планують подібне... І їх по-
садять. Якщо боятися, що когось із нас посадять,
то краще забути про все це, розійтися й на 13-те на-
віть не з'являтися. Гаразд? Але й пам'ятаймо: якщо
десь є ще такі безумні, як ми, отже — ми не самі, нас
буде все більше і більше... Якщо хочемо бути новою
генерацією, якщо хочемо творити новий світ, то ро-
бімо це, а не хникаймо.

— І що по тому?... Буде нас більше і більше... —
говорить Митя. — А що далі? Бунт? — придушать.
Революція? — Маси не готові...

— Ні, все станеться без бунтів і революцій, —
умить втручається Аглая. — Ми молода генерація,
інакша, від тієї старої генерації, що стирчить при
владі... Ми хочемо бути новими людьми нової епо-
хи... Справді, Митя, справді, Вілій, нас буде все біль-
ше і більше — і тоді все зміниться. За десять, двад-
цять або п'ятдесят років, але зміниться... Я ходила
між студентами і чула, як справа того, хто «пустив
собі кулю в лоб», загомоніла, як один в одного вони
перепитували, хто він був, чому пустив собі?.. Заці-
кавлення є, до того ж, досить велике.

— Кінчаймо балачки, — перериває Вілій. —
Сьогодні 10 травня. Три дні нам слід бути дуже

обережними. Тож діємо так: не зустрічаємося, менше швидляемо містом, а 13-го з'являємося на десять хвилин раніше. Стоймо окремо... Побачимо, братимуть, чи ні, налякаються чи будуть самовпевнені. Ми повинні бути готові до всього. Але... Якщо братимуть, треба щоб хоча хтось із нас залишився... Хоч один... Бажано ти, Аглає... Або ти, Митя, а може, я... І на цьому ми спокійно попрощаємося і спокійно зустрінемося тринадцятого... якщо нас не переловлять.

— Та що ти, Вілій? — не дає йому докінчити Митя. — Ми прийдемо туди, на могилу, і що? А як прийде більше людей, вони чекатимуть чогось незвичного, бо це вперше у нашому місті, а ми що — мовчатимемо? Хтось із нас повинен сказати слово, а може, хтось нас випередить і почне зовсім по іншому...

— А я й чекав такого питання, — спокійно каже Вілій. — Програми в нас не буде. Все має бути природно, стихійно. Прийдемо і побачимо. Будуть студенти, може, хтось ступить крок вперед і скаже слово. Адже це не спланований захід. Ми його не плануємо, ми лише запрошуємо, щоб інші прийшли. А може статися так, що ніхто й слова не скаже. Похилимо голови й мовчатимемо. І так згадаємо... його...

— І її, — додає Аглайя.

— Нехай так і буде... — спробував закінчити розмову Вілій. — Ходімо... Пішли... До зустрічі... На все добре...

І вони розійшлися, залишаючи Аглаю саму в квартирі. А у її голові роїлося від думок: невже це кінець, а може, це початок чогось іншого, новогоЯ і великого...

Вілій і Митя вийшли і знову побачили прекрасне видиво — над їхніми головами засяяли дивовижні,

неймовірної краси зорі. Вони зупинилися — й на-вколо все наче засвітилося. Їхня колишня столиця над Лопанню засяяла блискучими зірками. На душі стало радісно і якось не по собі. Це травень... Вони йшли й дивувалися. Страшний травень був кілька десятків років тому... і ці блискучі зірки. Вони сві-тять так дивно, що хочеться сісти над Лопанню, ні-куди не йти, ні про що не думати, ні про що не мрі-яти, а дивитися у світляні простори всесвіту... і че-кати... Чекати чогось невідомого, іншого...

* * *

Минуло три дні, спокійно, непомітно. І раптом настало тринадцяте травня. Вілій прокинувся, щось перехопив і вийшов надвір. Навколо ходили люди, якісь дивні, яких він ніколи в житті не бачив. Він зупинився, і йому стало чомусь радісно та млосно до болю. Він сперся на телеграфний стовп, наче людина похилого віку, й на хвилину замислився. І рап-том він злякався самого себе. Що я роблю? Я нара-жаю на небезпеку своїх найближчих друзів, а може, й багатьох інших, які теж прийдуть. Може, краще було б, щоб ніхто не прийшов, тоді вони втрьох при-йдуть, постоять і підуть, і все закінчиться. Але ні, він переконує себе, так не буде, так напевно не буде. Він почав роззиратися навколо. І раптом у нього промайнула думка: не годиться йти на такий захід з порожніми руками, треба роздобути хоч пучок чебрецю, невеличкий пучок чебрецю. Він перейшов кілька вулиць і опинився просто над Лопанню. Тут мусить рости чебрець. Дивиться навколо — є. Зірвав десяток галузин, обернувся й попрямував додому. Вдома приготував рюкзак, поклав до нього якісь речі, шапку й налаштувався на подію.

Аглая вийшла з хати, щоб пройтися. І раптом несподівано до неї підходить якась дівчина:

— Доброго ранку! — заговорила.
 — Вітаю! — відповіла Аглая.
 — Що за несподіванка, — каже незнайома. — Бачила вас біля Інституту, листівку у вас взяла. Це ви роздавали, чи не так?

Аглая зніяковіла, не знала, що відповісти. Підтвердити, що це була вона, чи заперечити, мовляв, її поплутали з кимось іншим. Якщо вона заперечуватиме, тоді викаже саму себе, перестане бути союзою. Тому довелося відповісти:

— Справді, дивна несподіванка. Маєте добру пам'ять, один раз у житті побачили мене й запам'ятали...

— А як можна не запам'ятати, скажіть? — продовжувала незнайома. — Знаєте, мене цікавить література. У моїх батьків збереглося перше видання «Історії української літератури» професора Вовчика. І він точно так само написав про нього: «Пустив собі кулю в лоб». З усього цей епізод мені найбільше запам'ятився... Я взяла книжку і ще раз перечитала про тих людей, про ті часи, про якусь Аглую... — вона пронизливими очима дивилася просто в очі Аглай. — Ви знаєте...

Вона на хвилину зупинилася, подумала і немов якимось переляканим голосом каже:

— Ви знаєте, та Аглая постійно ходить за мною, вона хотіла бунтувати, бути новою людиною її часу, я ніколи в житті її не бачила, бо не могла бачити. Я тоді глянула на вас, і мені чомусь здалося, що це ви Аглая... Що ви — наче подоба тієї Аглай, про яку я читала у книжці професора Вовчика... Пробачте,

що я не змогла не зупинитися, коли, несподівано побачила вас... Пробачте ще раз...

Дівчина обернулася й пішла.

Аглая сіла на лавочку неподалік собору над Лопанню, вдивлялася у воду, то в небо, то на бані собору і думала: чому мене назвали Аглаєю? Чому саме мене?

Митя з квартири не виходив. Він встав, помився, поїв, заглянув у вікно і раптом почув стукіт у двері. Він здивувався, бо нікого не чекав і до нього давно ніхто не заходив.

Він підійшов до дверей, відчинив і від несподіванки аж скрикнув:

— Це ти, Петро? Давно не бачив, що за радість. От і друг, не забув... Радий тебе бачити...

— Не забув, — відповідає Петро. — Краще, щоб забув, який ти мені друг, наражаєш мене, а ще більше наражаєш себе, ще й якусь листівку передаєш... Нічого собі друг...

— Гарного друга маєш, Петро, той твій товариш узяв листівку і сказав, що ти його однокурсник, — говорить Митя. — Ти знаєш, Петро, а я скажу тобі правду... Не про тебе я думав... Треба ж було якось почати розмову. Зупинив хлопця і кажу: «Передай листівку Петрові, а він “У мене багато Петрів, а котрого ти маєш на увазі?” І мені вирвалося: Дмитрова»...

— Ти знаєш, коли він підійшов до мене з тією листівкою, усміхаючись, каже «Гарного друга маєш, за таку записочку можуть посадити, якщо знайдуть її в тебе, посадять напевно... Піди і подякуй своєму другові». І я прийшов... Спасибі тобі, Митя... А якщо посадять, передачі носитимеш? — засміявся Петро.

— Залежить від того, як ти поведешся, гідно з піднесеною головою, чи будеш труситися... Твоя доля, Петро, у твоїх, а не в моїх...

— У моїх руках? А хто кому листівку передавав? Я тобі чи ти мені? Га?

— Петро, розмова йде у нікуди. Я далі мовчати не міг і не буду. Тому нас кількох почали... Добре це чи зло, нехай хтось колись про це згадає, а може, її собака не гавкне... Побачимо... А ти, Петро, збираєшся туди чи ні? Сподіваюсь, що підеш, хоча б із со-лідарності, а може, лише з цікавості?

— У будь-якому випадку збираюся, піду...

Петро вибачився, що так несподівано завітав до Миті, й пішов. Митя залишився сам, сів, обхопив голову руками й замислився. Перед його очима зринули події однорічної давнини, коли він кидав каменюку в ту жінку в чорному платтю... Ні, ні, він навіть не хоче знати, хто була та людина у чорному платтю, він не в неї кидав каменюку, а в мінуле... І що, після того йому стало легше? Ні, не легше, але йому здається, що він став іншою людиною. І він не хоче й не буде вже сентиментальніchatи, він не хоче бути безвольною людиною, може, саме та каменюка зробила з нього іншу людину, вольову? Він і сам не знає. Він погодився з Вілієм, хоча міг відкинути й заперечити його думку. Він почав думати про свою матір... Його мати... На згадку про неї він підводить голову вгору й дивиться вдалечінь. Чому Аглая є її прообразом, а не він, її син? А може, це неправда, може, він — не її син... Але ж вона прошепотіла йому «Сину мій»... Що сьогодні він понесе туди й поставить на її могилу? Не пучок чебрецю, а букет запашних троянд, які вона так любила.

* * *

Наблизялась сімнадцята година. Погода напрочуд гарна, сонячна... Невеличкими вуличками і доріжками навколо міського парку гуляли люди, дехто заходив у парк, сідав на лавочку, якийсь час сидів, а потім кудись зникав. Якраз саме в цей день у парку було мало людей. Першим прийшов Вілій з рюкзаком за плечима. Наблизився до невеличкої гірки, зарослої бур'янами, яка мала бути могилою того, хто колись «пustив собі кулю в лоб». Він зупинився, обвів усе навколо прискіпливим поглядом, побачив місцину, ще не зарослу бур'янами. І він, наче, чогось шукав. І раптом побачив. Неподалік, за кілька кроків від цього місця, був величезний зарослий бур'янами кущ. Він озирнувся, чи хтось не спостерігає за ним, заліз під кущ, зняв рюкзак, поклав його там, узяв пучок чебрецю й відійшов від того місця. Обійшовши місцевину, повернувся й сів на лавочці біля гірки, зарослої бур'янами... Подивився на годинник... Повернувся праворуч і побачив, як у його бік іде гурт молодих людей. Повернувся ліворуч — і побачив те саме. Серед них запримітив Аглаю, а дещо пізніше — і Митю з трояндами в руках. Він ще раз подивився навколо і побачив, що серед цієї студентської молоді вирізняються окремі постаті здорової статури в однаковому одязі. Він сидів на лавочці і не підводився. З обох боків підходить молодь, студенти. Вони зупиняються й стають навколо обох могил.

І раптом наперед проривається з гурту Аглая. Вона стає посередині між двома могилами. Вілій підійшов до гірки, зарослої бур'янами і поклав на неї пучок чебрецю. Він підвівся і побачив, як Митя

на другу могилу поставив букет троянд. Навпроти нього стояла Аглай з порожніми руками. Вона, певне, думала, що квіти — це ознака сентиментальності, а такою вона не хоче бути. Тому прийшла без нічого, тільки зі словом. Вона випросталась і побачила, як очі всіх раптом повернулись у її бік. Вона не вагалась, настав час, треба сказати слово. І вона почала:

— Товариші, — вона встигла сказати лише одне слово, як кругом зашуміло. За плечима вона почула: «Та це вона роздавала листівки. Це вона...» Але це була лише мить, і вона продовжила: — Товариші, я прийшла сюди, до цих могил, не для того, щоб скилити голову перед ними... Вони — це наше далеке минуле. Проминуло кілька десятків років, і ми, моя генерація, опинилися в тутику... Куди не поглянеш — скрізь безвихід. Це сором для всіх нас. Я, як і ви, хто мав відвагу і прийшов сюди, хочу чим творити нове життя. Чи не бачите, що ви і я — всі ми, від природи покликані до кипучої діяльності. А якщо так, тоді починаймо, починаймо тут, сьогодні. Творімо нове життя, настав наш час, щоб ми заговорили, щоб нас почули... Щоб... — але вона не докінчила.

— Громадянко Аглає, підете з нами, — її раптом вхопили під руки двоє кремезних дядьків в цивільному, розштовхали зібраних і повели в бік машини, яка чекала неподалік.

— Що це таке? — ніби здивовано питає Аглай.

— Не хвилюйтесь. Ми ті, що все бачимо і все знаємо. Вам, громадянко Аглає, буде не менше, а може, і не більше, як сім плюс п'ять років. Ми точно знаємо: ви писали, ви роздавали листівки, вам захотілося сказати слово... Ви хочете творити нове життя?

Чи не так? От і зробите це. На вас чекають прекрасні мордовські табори. Після семи років тaborів плюс п'ять років заслання, в нашій Республіці й настane нове життя. Вам призначено його творити там, за Уралом, а не тут...

Аглай мовчала, але раптом повернула голову й побачила, як над тими могилами хтось виголошує промову. І вона не витримала:

— Усіх не пересаджуєте. Нас багато... Але скажіть, будь ласка, я з цікавості хочу вас запитати: яким законом ви керуетесь, яке право маєте влаштовувати суд просто неба?

— Не хвилюйтесь, громадянко, — усміхаючись говорить один з них. — Буде і суд, але суд у нас — це лише формальність, а ми — закон, влада і суд. Ми з тих органів, які все знають і все вирішують.

Аглай мовчала. Її заштовхали до машини, і вона зникла.

Вілій хотів зробити крок уперед і теж сказати слово. Але він не встиг. Його випередив Митя й дещо зворушенним голосом почав говорити:

— Друзі, ці дві могили — це наше минуле, це ті, які повірили у прекрасні гасла революції сімнадцятого та сказали своє слово. І тому, ось бачите, тут під цими бур'янами лежить той, хто в ім'я закликів тієї революції пустив собі кулю в лоб... Або йому пустили... Це він і вона... Вони, хотіли творити нове життя...

Натовп молоді загомонів. Раптом на Митю накинулись аж четверо кремезних дядьків, скрутили руки й повели...

Вілій вирішив не виступати зі словом. Вони ж домовлялися, що хтось із них, кому пощастиТЬ,

мусить залишитись на волі й продовжувати розпочату справу. Він озирнувся навколо й побачив, що вся увага зосереджена на тих, хто зібрався біля могили. Він схилився, зробив кілька кроків убік і скочив під кущі... Швидко витяг з рюкзака міліцейську уніформу, переодягнувся, вийшов і спокійно став біля могил. До нього підійшов один у цивільному:

— А ви хто такий будете?

— А ви хто? — і собі запитує Вілій. — Я з п'ятого відділку й був тут швидше за вас усіх, бачу, як ви халатно поводитесь. Такого в нас ще не було, щоб так, на очах у всіх, хапати людей... — він на хвилину зупинився і продовжив: — Я бачу як світяться очі цих людей, вони готові, щоб ви і їх саджали...

— Кожного, хто відкриє рота, будемо саджати. Наказ є наказ.

— То й саджайте, воно може повернутися проти нас бумерангом...

Вілій відвернувся і сам собі дивувався — він сказав «проти нас».

Він аж тепер збагнув, що він у їхній міліцейській уніформі. Пильно вдивлявся у навтовп молодих людей. А коли знов двоє сильних дядьків у формі, а серед них і той, хто ставив йому питання, повели під руки наступного промовця, він кинувся під кущі, знову переодягнувся, надяг на голову якогось кашкета й знову опинився серед натовпу молоді. Його дивувало одне: на очах кількох сотень молодих людей нахабно хапають одного за одним, а молодь не розходитьсь, всі стоять, наче нічого не відбувається, наче все нормальню. Він уважно дивиться і слухає. Виступає хтось старший, йому, може, років тридцять. Тримає в руках книжку — Вілій упізнав, що це «Історія української літератури» професора Бовчика.

— Бачите, — каже промовець, — у мене перше видання книжки професора Вовчика. — Це книга про творчість двадцятих років. Чимало в ній присвячено тим, над чиїми могилами ми стоїмо. Професор Вовчик вважає це безумством тих часів. Вони думали про відродження нашої нації, кликали своє покоління у невідоме нашого майбутнього. Вони вірили, що їх покликано до кипучої діяльності, вони хотіли творити нове життя, як творили хоробрі впродовж тисячі років...

Але йому не дали завершити. Його вхопили під руки й повели. Натовп загомонів, почулись вигуки: «Ганьба!». Раптом їх оточили люди в уніформах. Почали всіх розганяти. Мабуть, надійшов наказ, щоб з тим усім покінчити.

* * *

Вілій попрямув у бік собору, хотів спокійно сісти десь над Лопанню й зануритись у думки. Що сталося? Невже така могутня влада злякалася цієї молоді? Невже через це на очах у всіх почали саджати одного за одним у машини? Це страх усіх могутніх світу цього. Як колись Нерон налякався, почувши спів перших християн, яких роздирали зголоднілі леви, так тепер, дві тисячі років по тому, могутня влада налякала звичайного слова. Вілій незчувся, як хтось вхопив його за рукав.

— Здоров, Вілій, пізнаєш? Це я, Валік, колись на острові Надія познайомились.

— І ти тут, Валік? Прийшов чи приїхав? Радий тебе бачити, — Вілій повернувся до нього, вони обнялися й поздоровкалися, — не сподівався побачити тебе саме тут. Дуже радий, що ти з'явився. А там був?

— Чув про те все, а побувати не встиг, — відповів Валік. — Прийшов, а там уже нікого нема, лише якісь типи у цивільному стояли біля могил.

— Ти, мабуть, і не знаєш. Взяли кілька десятків студентів. Першими взяли Аглаю і Митю...

— А чи треба було все те затіювати? — запитує Валік.

— Треба, обов'язково треба. Ми виграли, — савомпевнено говорить Вілій. — Ти тільки подумай, ми лише втрьох придумали все це, а прийшло кілька сотень. Я бачив, як світилися їхні очі... Я впевнений, що всі вони знали, в чому справа. Вони прийшли не лише з цікавості, а й з переконання, що треба щось робити, щось починати. Влада злякалася... Десяток виступів, ніхто не закликав ані до бунту, ані до революції, ніхто й слова не сказав проти влади. У цьому і суть нашої сили, нашої перемоги, нехай не сьогодні, не завтра, нехай за десять, тридцять років... Нехай саджають, може, ти скажеш, що це цинізм, ні, це не цинізм. Саме тепер, коли нас наче загнали в глухий кут, — саме тепер настав наш час. Дихати не дають, дихати нема чим, у людини все збрали, перетворили нас на ґвинтиків й маніпулюють нами, як їм заманеться...

— Ти знаєш, Вілій, я щойно повернувся. Бував у Києві, Львові... Знаєш, там теж щось починається... У літературі з'явилися якісь шістдесятники, які хочуть встремити ніж у сонце... Їх не друкують, а їхні вірші стають захалявними, передають з рук у руки... Хтось називає їх самвидавом... У Польщі заворушилися робітники, навіть у Москві щось діється...

— Тому ось тут, на сході нашої Республіки, ми теж мусіли почати. Хтось скаже, що це дуже

наївно, а може, й примітивно, але почали... Таки почали...

Несподівана зустріч Вілія та Валіка затяглася до опівночі.

Вони сиділи на лавочці, над невеличкою річкою Лопань, говорили, мріяли і думали. І раптом у Валіка вирвалося:

— А чи доживемо? А чи побачимо те, про що вони мріяли, за що по-своєму боролися... Чи доживемо, чи ще за нашого життя буде в Республіці перевидано перше видання книжки моого батька, академіка, професора Вовчика? Ця праця зникла, її немає... Її десь під десятьма замками ховають...

— Валік, а це вже пахне пессимізмом. Без віри, без надії, без боротьби кожен пессиміст передчасно вмирає. Я не такий, я вірю, я хочу, Валік, творити нове життя, і ти хочеш... Ми це обов'язково зробимо... Може, і нас посадять. Та то пусте. Інші прийдуть. Початок зроблено, і його ніхто не в змозі зупинити... Я залишився, ти даєш згоду, Петро зголоситься — і знову нас троє. Почнемо з чогось іншого... Не дамо спокою владі, їй вони побачать, що їм не подолати нас...

Валік мовчав, дивився на невеличкі хвили Лопані. А по хвилині відповідає:

— Ти знаєш, Вілій, я маю знайомих і в Києві, і у Львові, вони теж щось замислили. Поїду, розвідаю, там є... я чув, у Львові якийсь — Славко, у Києві — Іван, Євген... Відшукаю їх...

— Ну що, Валік, я дуже радий був тебе зустріти... Коли брали Аглаю, я спокійно на все те дивився, а коли брали Митю, мені чомусь було дуже прикро, боляче... Я мало не розплакався... Стиснув п'ястуки і подумав: «А де твоя хоробрість? Невже і ти, Вілій,

мамулуватий і плаксивий, як твій народ? Сядеш собі спокійно на лавочці над Лопанню, а може, і над Дніпром, і сидітимеш склавши руки, і виводити-меш плаксивих гайдамацьких пісень». І я тоді стис п'ястуки і сказав собі: «Ні, я таким не буду, я мушу бути іншим». Нам досить тих, яких обманули й пізніше посадили. Доволі було тих молодогвардійців, яких теж обманули, а після перемоги, тих, хто залишився живим, почали теж саджати. Страшно про це говорити. Чогось ми навчилися... І саме тепер у другій половині цього століття настає... ні, Валік, вже настав наш час... Коли зможеш, їдь до Києва, їдь до Львова, щоб нас було побільше... До зустрічі, Валік, коли повернешся, заходь, у нас ще дуже багато роботи... Дивімся вперед, не зневірюймось і не розчаровуймось невдачами, а вони напевно будуть... Мрія наша, Валік, — щоб пережити все це і дочекатися того часу, коли житимемо в іншому світі, в іншій Республіці, станемо іншими, оновленими, без залишків нашого страшного минулого.

Вілій простяг руку Валіку. Вони по-дружньому обнялися на прощання. І Валік його випередив:

— Будьмо, Вілій! — на прощання, майже зі слізами на очах, промовив Валік.

— Ми вже є, Валік, і ми завжди будемо!

Микола Хвильовий
ВАЛЬДШНЕПИ
РОМАН

Ростислав Мельників

ПРО «ВАЛЬДШНЕПІ» МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО

Уперше твір, — який за жанровими ознаками називають і повістю, і романом, — надруковано в п'ятому та шостому числах журналу «Вапліте» за 1927 р. Однак увесь наклад шостого числа було конфісковано й знищено цензурою, а тому друга частина твору так і не дійшла до читача. На сьогодні відомі уривки, які навів Андрій Хвиля у своїй статті «Від ухилу — в прірву» (Комуніст. — 1928. — 4, 5, 7, 8 лютого та окреме видання: Харків: ДВУ, 1928). Окрім того, маємо деяке уявлення про сюжетні колізії зі слів Юрія Лавріненка, якому пощастило читати обидві частини «Вальдшнепів». Зокрема в розвідці «Дух неспокою. З ідей і мотивів мистецької прози Миколи Хвильового» він пише: «Хто читав другу частину роману [...], той знає, що прогноза Аглай підтвердилася. Любов Карамазова до Аглай переросла в пристрасть, а його ідейна еволюція семимильними кроками йшла до нового революційного світогляду. Той процес повороту блудного сина був прикро болючий. Не жаль (хоч і не просто) було рвати з офіційним більшовицьким середовищем ожирілих бюрократів-гнобителів. Але незносною була думка, що ти можеш стати зрадником грандіозних соціальних ідеалів найбільшої з революцій. Хотілось всі її найкращі і найрадикальніші заповіти взяти

з собою і поєднати з завданнями великого національного українського відродження. З другого боку, стояла перед ним розкішна візія нової України з грандіозними потенціями і перспективами і з її не менш грандіозним пригнобленням. Привабна, як Аглая, вона владно притягувала його до себе. Так опинився він, непогамовний ідеаліст-романтик, між двох сил: Ганни й Аглаї, партії й України. Одна сила за смоктувала в трясовину, а друга вела через безодні небезпек. Патос трагедії, відваги, а разом свідомість смертельної небезпеки, гострі логічні побудови, пристрасті і сумніви виповнюють через край цю гарячу книгу. Цей темперамент і неспокійний шукаючий дух помітні навіть у другорядних описах природи: “Сонце поважно й огняно сідало на обрії і обливалось у вечірніх водах тендітного татарського озерця. Озеро самітно стояло серед степу, ѿ здавалось воно таким сиротливим і безпорадним, як безпорадна сама розлука. Пахли якісь південні трави, і запах був, як і завжди, гострий та неспокійний. Здавалось, пахне якась фантастична країна, що в розльоті своєму раптом зупинилася над безумною кручею і задумалась...” (Цит. за брошуорою А. Хвилі “Від ухилу в прірву”, С. 39).

Доля Карамазова виявилась трагічною. Ніби пророкуючи [...] свою власну долю, Хвильовий в останній частині [...] закінчує лінію Карамазова самогубством».

Що ж до стилістики тексту, то Ю. Лавріненко зазначає: «...коли перша частина дещо переобтяжена (як для роману) політичними і філософськими міркуваннями, то друга своєю емоційною на-сиченістю і психологічним драматизмом нагадує

нам Достоєвського, і разом з тим клясично витонченою формою і ясністю образів, простотою і чіткістю малюнків нагадує Фльобера» [С. 72–73, 75 у книзі: Лавріненко Ю. Зруб і парости. Літературно-критичні статті, есеї, рефлексії. — Мюнхен: Сучасність, 1971].

Подаємо першу частину «Вальдшнепів» за першодруком.

I

В цей, колись заштатний городок, що стоїть від Не-Парижа (так хтось іронічно назвав наше місто) за шістсот, приблизно, кілометрів, Ганна і Дмитрій приїхали в середині червня, — тоді, коли не тільки виноградом, але й абрикосами не пахтить наш степовий південь. Товариш Вовчик прибув багато пізніш, і саме того липневого дня, коли над рікою пройшла гроза й випали холодні дощі. Він приїхав, як завжди, розхристаний та неуважний і, недовго гадаючи, забіг по дорозі до «буфету найкращих фіалок І. Л. Карасика»: Дмитрій в своєму листі (лист давно вже загублено) якось згадував це до певної міри рідне йому по звукозбігу прізвище.

— Так от що, дорогий джентльмене,— сказав він, чимно скидаючи панаму,— мені потрібна адреса моїх друзів.

— А хто ж ваші друзі?—поцікавився І. Л. Карасик.

Товариш Вовчик ніяк не чекав такої відповіді й тому здивовано підкинув брови.

— Хіба ви не знаєте мусье Карамазова й мадам Карамазову?

І. Л. Карасик заметушився і зробив винувате обличчя. «Братів Карамазових» він, можна сказати, читав, але йому й на думку не спадало, що ці брати (чи там один брат) могли завітати в його глухий край. Отже, він вважає за потрібне якомога скоріш затушувати свою непоінформованість і, підсунувши

своєму несподіваному й химерному гостеві брудненького стільця, запропонувати йому пляшку фіалки власного виробництва.

— Дуже дякую! — сказав товариш Вовчик, вимаючи з кишені п'ятнадцять копійок. — Але ви мене не зрозуміли... Справа от у чому...

Далі він з'ясував, у чому справа, і ребус нарешті було розв'язано. І одразу ж ясно стало, яке має відношення І. Л. Карасик до Дмитрія Ганни (буквально ніякого!) й скільки він знає про них (рішуче нічого!). Тоді товариш Вовчик попрохав пробачення за турботу й пішов. Він пішов далі й за якусь годину найшов своїх. Про «буфет найкращих фіалок» та комічне непорозуміння він так і забув поінформувати, але він тут же розповів цікаву історію, що допіру трапилася із ним на річному пароплаві: історію знайомства з досить-таки пікантними дамочками. Він так енергійно розмахував руками, що Ганна тільки й могла зрозуміти: розмова йде про «тих же женщин».

— Одну звуть... не пам'ятаю як, — говорив товариш Вовчик, — а друга — тьотя Клава. З ними такий серйозний в золотому пенснے батько... А втім, може, й не батько — я не поцікавився.

— Так ти запевняєш, що ці дами мешкають недалеко від нас? — сказала Ганна, кидаючи шитво.

— Саме це я й хочу сказати, Ганнусю! І ще я хочу сказати, що тьотя Клава мені страшенно подобалась і що за якісь два місяці (вони теж приїхали на два місяці) я, мабуть, в неї остаточно закохаюсь.

Товариш Вовчик зареготав, зовсім не до речі підморгнув своєю білою бровою Ганні й, наспівуючи арію з «Князя Ігоря», пішов митись.

— Ну й козлетон! — беручись за уші, сказав Карамазов. — Ніяк він не погодиться, що йому співати не можна.

Ганна спідлоба подивилась на Дмитрія.

— Мені здається, що я не помиляюсь, називаючи твоїх нових знайомих нахабками, — промовила вона. — Чи, може, ти думаєш, що це не вони зачепили товариша Вовчика?

Ганна нарочито висловилася різко: вона викликала чоловіка на одвертість.

— Безперечно, вони, — спокійно лаконічно сказав Карамазов. — Ти вгадала.

Відповідь, як і треба було чекати, не задовольнила жінчину, і вона зрушила брови. Та й як Ганні не хмуритись? Вона дуже рада, що Дмитрій наважився нарешті покинути гнилу Лопань і багато спокійніший став. Але не можна й цього робити; не можна цілих два тижні блукати по ночах з якимсь випадковими міщеночками й увесь час демонструвати свою безглазду конспірацію. І справді: чому він не хоче розмовляти з нею на допіру зачеплену Вовчиком тему? Ганна знає, що це — чергове несерйозне захоплення, але на цей раз вона чомусь боїться за репутацію свого чоловіка. Якимись підозрілими здаються їй ці дачниці, і вона знову пригає всі подробиці невеличкої сутички, що трапилась на тому ж таки річному пароплаві.

Як пам'ятає вона, Дмитрій необережно зачепив лікtem одну з них, здається, молодшу, з такими надзвичайно мигдалевими очима. Та повернулась і назвала його ведмедем. Дімі усміхнувся й сказав, що він погоджується з таким визначенням, та, на жаль, воно його зовсім не ображає. Вона спитала чому. Він кинув якийсь парадокс і почав запевняти її, що тут поганого нічого нема, бо... й вся його нація трохи мамулувата. — Але хіба це віправдання? — спитала вона. Тоді Дмитрій стояв на своєму

і якось дуже романтично рекомендував свою країну. Він говорив страшенно захоплено, й жінка з мигдалевими очима, раптом стиснувши йому руку, сказала, що вона першого мужчину зустрічає з такою ясністю думок. Ясності, на жаль, ніякої не було, але Дмитрію цей комплімент подобався: в цьому Ганна вже цілком переконалась.

— Ну, добре, — зіткнула вона, — я задоволена твоєю відповіддю.

Карамазов непривітно зиркнув на дружину і зціпив зуби. Йому вже обридло це ниття, й він постановив припинити його.

— Чого тобі треба від мене? — спитав він. — Чи ти хочеш, щоб я собі кулю пустив у лоб?

Ганна нарешті зрозуміла чоловіка й перевела розмову на іншу тему. Вона навіть заспокоїлась, бо тоді не припускала, звичайно, що ці випадкові дами зіграють в її житті неабияку роль.

Товариш Вовчик зупинився в тому ж будинкові, де й Дмитрій. Йому дали окрему кімнату, що виходила вікнами до абрикосового саду, й він був дуже задоволений: більша ізольованість від друга, безпечно, зіпсувала б йому дачний відпочинок. Крім Вовчика, в квартирі Карамазових оселилася ще й служниця Одарка: Ганна найняла її на два місяці. Служниця варила обід і ходила на ринок за продуктами. Дмитрію вона чомусь нагадувала відому куховарку з не менш відомого «Сміху»¹, й він, коли вона мовчки позирала на нього, завжди почував себе якось ніяково. Одарка так химерно дивилась на своїх хазяїв, ніби вони й справді щось негарне затаїли

¹ Куховарку з не менш відомого «Сміху» — Варвару з оповідання Михайла Коцюбинського «Сміх».

в собі. Вона була страшенно мовчазна, й від неї Карамазови чули тільки коротке «слухаю».

Словом, з такого-то числа такого-то місяця в оби-
вательське коло заштатного городка влилась нова
й цілком організована сім'я.

Але не дуже радісно зустрів її південь. З моря біг
гарячий вітер, і провінціальні вулиці буквально ви-
горіли. Увечері повітря дзвеніло комарами й так па-
лило обличчя, що не було жодної можливості ви-
йти з кімнати.

Історія почалась в один із таких вечорів. Спа-
лене сонце уже давно зарилося у далеких пісках,
але вікна й віконниці і досі було зачинено наглухо.
В кімнаті в півтемряві (як це буває в романах) си-
діла Ганна й пожадливо, невеличкими ковтками,
пила холодну воду. Дмитрій і товариш Вовчик ле-
жали на канапах.

— Це неможливо! — сказала Ганна. — Це не від-
починок, а якась мука.

— Цілком справедливо, моя Анет, — підтвердив
товариш Вовчик. — Я буквально те ж саме думаю.

Ганна мовчала. Тоді довгий Вовчик розкинув свої
довгі руки, подивився на свого ловерака¹, що, важко
дихаючи, лежав біля його канапи, і сказав, що він,
як тільки одкрито буде полювання, одразу ж плю-
не на цей городок і на цілий місяць залізе в комиші.

— А що я мушу робити?

— А тобі я раджу забрати мої вудочки й ловити
рибку. Можна щось придумати.

Дальша розмова протікала в такому ж дусі і була
така ж нудна, як і сама спека. Треба було кинути ба-
лачки, і Ганна замовкла. Замовк і товариш Вовчик.

---

¹ Ловерак — англійський сетер.

Але Дмитрій мовчав не тому, що йому було нудно, а тому, що в цей час він уважно дивився на Ганну. Дружина здавалася йому сьогодні не такою безцітною, як якоюсь безвихідною. І саме тому безвихідною, що вона (в цьому він уже цілком переконався) не може не стояти йому на дорозі. Хіба Ганна здібна піднятись до тих питань, що так тривожать його? Хіба вона коли-небудь переможе свою обмеженість? Ганна все-таки типова миргородська міщеночка, і саме вона й не дає йому зробитись цільною й рішучою людиною, саме вона й перешкоджає йому протиставити себе рабській психіці своїх дегенеративних земляків. Хіба ці здивовані вишневі (обов'язково вишневі) очі не характеризують її, що називається, «до отказу»? Хіба це не вона та типова українська жінка, що, так ганебно випроводивши синів Тараса Бульби на Запорозьку Січ, пішла плодити безвольних людей?

— Єсть! — подумав Дмитрій і тут же до болю вкусив свою губу: йому раптом спало на думку покінчти з Ганною.

Але вкусив він губу не тому, що насувається щось трагічне, а тому, що згадав: така трагедія, по суті, була вже. Хіба це не Ганну він розстріляв колись, у часи громадянської війни, біля якогось провінціального монастиря?

— Знаєш що, Ганнусю, — раптом кинув Карамазов. — Я зараз думав про тебе й подумав, що ти воскресла. Як це розуміти?

— Ти, Дімі, страшенно неясно говориш, — сказала Ганна. — В чому там справа?

Карамазов мовчав. Тоді товариш Вовчик повернувся на правий бік і промовив в'яло:

— «Укінчений», як кажуть галичани, «фільозоф».

— Покинь, Вовчику, свої сентенції, — мало не скрикнула Ганна і знову звернулась до чоловіка: — Чого ж ти мовчиш, Дімі?

Але Карамазов і тепер не відповідав. Він повернувся до кошика з абрикосами й уважно розглядав його. Він зараз згадував свої університетські роки і свою буйну розкуювджену голову з південними романтичними очима. Спогади завжди тривожать, і на їхньому фоні дійсність становиться яснішою. Він, здається, хотів тоді кінчати медичний факультет. Але як це давно було! Кілька слів, і більше нічого: *febris catarrhalis*, здається, — простудна зимниця і *febris gastrica* — шлункове розстройство. Потім *spiritus amoniaci causticus*, про *rauperos* і... здається, все.

«Але все-таки: чому ж я ухиляюсь від головного?» — подумав про себе Дмитрій і, очевидно, подумав уголос, бо товариш Вовчик повернувся і сказав, що його друг нагадує йому стару бабусю: вона теж вічно щось буркотить собі під ніс.

Ганна уважно подивилась на чоловіка. Тільки — сьогодні, саме в цей момент, її глибоко затривожив він. Йі прийшла мисль, що повторюється зимова історія. Правда, колишніх сцен вона вже не спостерігає, тепер Дмитрій уже не б'ється головою об стінку (а зимою він це частенько робив), він уже не згадує раковину з калом, куди нібито попала революція, більше того — йому знову зрідка загоряються очі, і він виглядить бадьоро й весело. Але Ганні така зміна декорації завжди здавалася не зовсім природною... І потім, ці абстрактні розмови про націю. Вона, звичайно, далеко не проти того, щоб її країна вийшла на широку дорогу. Але навіщо робити з цього істерiku? І, нарешті, це зовсім нерозумне

захоплення: по-перше — воно може зробити з нього відсталу людину, по-друге — це просто зрада соціальним ідеалам.

— Дімі! — промовила Ганна. — Я все-таки прошу тебе говорити ясніш. Що ти хотів мені сказати?

Карамазов зробив незадоволене обличчя (мовляв, чого вона прилипла до нього?) і раптом занерувався.

— Іди ти до всіх чортів! — скрикнув він і стукнув стільцем об підлогу.

Тоді товариш Вовчик, що знову Дмитрія не гірше Ганни і знову, що зараз може розігратись сімейна драма, поспішив на допомогу і почав заспокоювати друга:

— Ну, добре! Чого ти галасуєш?.. Ти ж таки, Дмитрій, — культурна людина.

Вовчик більше нічого не сказав, але й цього було досить. Вовчик якось прекрасно впливає на нерви і, мабуть, тому, що він якийсь не від світу цього: у нього ніколи не буває трагедій і він так просто і ясно дивиться на життя. Він, наприклад, прекрасний лінгвіст, йому — науковому співробітникові — пропонують уже професорську кафедру, але йому якось перешкоджає більярдний кий (він неабияк грає на більярді). І коли правду говорити, то футбол багато більше цікавить його, ніж уся ця лінгвістика, що її він пізнав так досконало.

— Я йду в сад! — сказала Ганна і вийшла з кімнати.

ІІ

Товариш Вовчик підвівся, взяв на зуби зелений абрикос і крізь цей абрикос кинув незадоволено:

— Знаєш, друже, я не сказав би, що ти поводишся з дружиною по-товариському.

— Ти так гадаєш? — одвертим глумом розтягнув Карамазов.

— Що значить «гадаю», — спалахнув Вовчик. — Це — факт. Так, це факт, шановний добродію!.. І ви від нього не можете відмовитись.

Треба було чекати, що лінгвіст тут же підкреслить своє незадоволення французькою чи то англійською фразою: так завжди було з ним, коли він починав гніватись. На цей раз його попередив Карамазов.

— *Donnez-moi votre pouls?*¹ — сказав він, іронічно простягаючи руку.

— Я прошу тебе не жартувати! — мало не скрикнув товариш Вовчик. — Я вимагаю поставитись до мене серйозно. Скажи мені: ти любиш Ганну?

— От тобі й раз! А тобі яке діло? Чи, може, ти її хочеш полюбити? Коли так, то хай буде тобі відомо: я її ненавиджу.

— Ненавидиш? Чому ж ти тоді живеш із нею? І... взагалі, яке ти маєш право дурити її?

Дмитрій взяв зі столу папіроси й запалив сірник. Обличчя йому раптом зблідло, він став раз у раз поширювати очі.

— А ти як думаєш: яке це право?

— Покинь, будь ласка, жартувати! — заверещав товариш Вовчик. — Я з тобою серйозно говорю!

— І я з тобою серйозно говорю! — Карамазов зупинився, підвівся з канапи і сказав надірваним голосом: — Але я бачу, що ти все-таки не розумієш, за що я її ненавиджу. Так зрозумій же: я її ненавиджу за те, що вона тиха й лагідна, за те, що в неї ласкаві очі, за те, що вона безвільна, за те, що

¹ *Donnez-moi votre pouls* — Дайте мені ваш пульс (фр.).

вона — нарешті — нездібна вбити людини. Розуміш тепер?

Лінгвіст здивовано подивився на приятеля. Він зовсім не чекав такого рішучого й несподіваного повороту в розмові й, розгубившись, спитав наївно:

— А навіщо їй убивати людину?

— Це, Вовчику, дуже складна історія, — хворобливо всміхнувся Дмитрій, — і я боюсь, що ти її не зрозумієш. Ти, звичайно, вчена людина, але, як мені відомо, на філологічному факультеті таких питань не чіпали.

— Що ти хочеш цим сказати? — тоном ображеного промовив лінгвіст.

— Буквально нічого!.. А втім, я хочу сказати от що: людину, Вовчику, дуже нелегко вбити!.. Ти ще ніколи не вбивав... не на війні, а так, у звичайному побуті? Ну от! А я вбивав і знаю. Це дуже складна процедура. І саме тому складна, що робиш це цілком свідомо, зарані знаючи, що не вбити ніяк не можна.

— Ти, Дмитрій, говориш нісенітницю!

— Ні, Вовчику, я говорю те, що думаю. І говорю давно відому істину; тільки через убивство можна прийти до цілковитого соціального очищення... Ти розумієш, що я маю на увазі? В динаміці прогресу соціальну етику можна мислити тільки як перманентний «злочин». Я злочин беру в лапки, бо свідоме вбивство во ім'я соціальних ідеалів ніколи не вважав за злочин.

Товариш Вовчик ще з більшим здивуванням подивився на приятеля.

— З якого це часу ти почав так думати? — спитав він.

— Саме з того часу, коли я весело подивився на майбутнє, коли в мені знову з страшною силою

заговорила воля до перемоги, коли я знову почав безумно ненавидіти своїх обмежених сучасників.

— Ти говориш зовсім як пророк, — іронічно кинув товариш Вовчик. Карамазов холодно подивився на лінгвіста і сказав:

— А ти думав, що я й справді звичайна людина? Ах, який ти наївний, друже! Отже, поспішай виправити свою помилку, бо Дмитрій Карамазов воістину пророк. Справжній пророк, і тільки через нього ти найдеш сенс у цьому земному житті.

Дмітрій раптом зупинився. За якихось кілька хвилин він пожовтів. Рот йому перекосився, і нижня губа дрижала.

— Але Дмитрій Карамазов, — сказав лінгвіст, — все-таки великий фразер і проспівав собі добрий панегірик.

— Що ж робити, — криво всміхнувся Карамазов. — На світі ще ніколи так не траплялось, щоб панегірики складали тому, хто їх уже не проспівав сам собі... так чи інакше. Я співаю собі цинічно, але не в цьому ж справа. Мета завжди виправдовує засоби. Мій цинізм примушує тебе й інших звертати на мене увагу, мені ж цього й треба. А що я фразер, то ти теж правильно підмітив, — несподівано погодився він. — Звичайно, все це, мабуть, фрази, і завтра я їх, можливо, буду сам соромитись.

— Гм, чудеса! — сказав товариш Вовчик і раптом забігав по кімнаті. — І охота тобі, Дмитрій, філософствувати? Це ж така глупота, що ти й не в'являєш собі.

— Саме що глупота?

— Та от ця ж... і взагалі всяка філософія!.. А втім, я думаю, що ти зовсім не даремно філософствуєш...

Лінгвіст зробив помах своїми довгими руками, причмокнув і так побідно подивився своїми білими бровами, ніби він і справді розвінчав по меншій мірі свого вчителя Потебню.

— Я тебе слухаю! — сказав Карамазов.

— Ну от. Тебе цікавило коли-небудь таке питання, хто, як правило, любить ударятись у філософію?

— Цікавило.

Відповідь, очевидно, не подобалась Вовчику, бо він став гаряче запевняти товариша, що той ніколи цим не цікавився, інакше в нього не було б таких сцен із Ганною.

— Ну, добре, — нарешті кинув він. — Хто ж, по-твоєму?

— Дикуни, очевидно! — спокійно відповів Карамазов. І тому, що він відповів спокійно, і тому, що Вовчик не чекав такої (на його погляд) влучної відповіді, лінгвістові, як і всякий дорослій дитині, залишилось тільки розгубитись.

— Ну, і що ж? — спітив він безпорадним голосом.

— Я, мабуть, буду з цього правила винятком.

Товариш Вовчик підійшов до вікна й раптом промовив тихо:

— А ти, Дмитрій, знаєш... не дурень.

— Дякую.

— Й-богу! — несподівано захоплюючись, підсکочив лінгвіст. — Я цілком серйозно говорю. Тисячі років люди мудрють, а й досі не доміркувались до такого парадоксу.

— Саме якого?.. Того, що з правила можна робити винятки?

— Покинь свої дотепи! І справді: хіба розквіт філософських дисциплін не характеризує те чи інше суспільство як недорозвинений організм?

— Цілком справедливо, — сказав Карамазов. — Саме тому я й вважаю себе за справжнього сина своєї нації.

Лінгвіст уважно подивився на приятеля, спробував був зрозуміти його репліку й, не зрозумівши, махнув рукою.

— Знову філософія! — сказав він незадоволено й потріпав по спині свого ловерака.

Розмова зайшла в якийсь тупик, і друзі її припинили. Вони говорили на різних мовах, і тому продовжувати суперечку було зовсім недоцільно. Навіть недоцільно було й починати її, бо уважний спостерігач міг би зарані сказати, що вони ніколи ні до чого не договоряться. Знав це й Карамазов і навіть тішився з цього, бо більш серйозна розмова, безперечно, відбила б від нього й Вовчика — десятого чи то двадцятого з його недовговічних друзів. Він і зв'язався так міцно з лінгвістом тільки завдяки дитячим здібностям того приймати світ цілком безпосередньо.

Познайомились вони три роки тому на міському стенді і з того часу кожного літа їздять кудись на по-лювання. Вони використовують свою місячну відпустку в серпні місяці і тільки зрідка, як-от у цьому році, дістають можливість побувати на Славуті і в липні.

— Кого ти там визираєш? — спитав лінгвіст, коли Карамазов підійшов до вікна.

— Як би тобі сказати, — раптом вимушено усміхнувся той. — Мені здалося, що десь тут недалеко пройшла Аглая.

Товариш Вовчик підкинув свої білі брови.

— Яка це Аглая? — спитав він. — Чи не думаєш ти грати роль божевільного?

— Поки що важко сказати, мій дорогий Вовчику... Це так звуть одну з тих дам, що ти з ними познайомився на пароплаві.

— Так ти, виходить, уже знайомий з ними? Ну, і що ж?..

— Ну, і слухай. Саме в цей час чоловік тьоті Клави дрімає, дами мандрують до базару повз наш будинок.

— Ця поінформованість мене рішуче зворушиє, — з захопленням сказав лінгвіст. — Їй-богу, з тебе вийшов би не зовсім поганий ловелас... І це, до речі, багато краще твоєї філософії.

Карамазов підійшов до вікна. Спека раптом почала спадати, і з ріки прилетів свіжий вітрець. Якось химерно запахли абрикоси: запах був ніжний і нагадував чомусь старий Прованс і старомодні кабріолети. Тоді й дійсність враз перетворилася на стилізовані ніжно-голубі тони.

— Добре! — сказав Дмитрій і легко зітхнув. — Тільки от що скажи мені, Вовчику: як би ти подивився на мене, коли б я покинув Ганну й зійшовся з однією з цих дам... саме з Аглаєю?

— Хіба ти вже встиг так далеко зайти?

— За якісь два тижні я взагалі нікуди не міг зайти. Я питую тебе, так би мовити... на всякий випадок.

Товариш Вовчик так голосно й так несподівано зареготав, що навіть його ловерак підскочив.

— От чудак! — скрикнув він. — Навіщо тобі робити це, коли ти можеш, і не кидаючи Ганну... ну, як би сказати делікатніше... Ну, словом, використати її... цю дівчину. Мені здається, що ця дівчина, коли вона не дура, погодиться на це.

— А як Ганна? Вона, на твій погляд, теж погодиться?

Лінгвіст не помічав, що Карамазов говорить з ним несерйозно, й тому так відповів:

— Цього я тобі не можу сказати. Хто її знає — жіноча душа, як-то кажуть, темрява... Але їй, мені здається, й не треба цього говорити.

— Цебто ти рекомендуєш дурити її?

— А хоч би й так!.. На мій погляд, тут нічого нема страшного і образливого для неї.

Карамазов підійшов до свого співбесідника і взяв його за плече.

— Тек-с, — кинув він. — Не сказав би я, мій вченій друже, що ти вміеш логічно мислити. В попередній розмові ти обурювався на мене, що я хочу якось там дурити Ганну, а зараз сам рекомендуєш зраджувати її.

Товариш Вовчик нічого не встиг відповісти, бо в цей момент у кімнату ввійшла Ганна і сказала, що лінгвіста хтось кличе. Карамазов підійшов до кошика з абрикосами, мовчки взяв один абрикос і, зиркнувши на дружину, перевів свій погляд на згоріло-голубе небо. Він одразу догадався, хто викликає його друга. І дійсно: біля хвіртки товариш Вовчик побачив тих дачників, що нахабно познаюмились із ним на річному пароплаві. Власне, тут були не всі: батька (чи як його?) не було. Була тьоя Клава і Аглая.

III

— Здрастуйте, тьотю Клаво! Здрастуйте, Аглае!

Товариш Вовчик розшаркався так галантно, ніби він і справді був славетним ловеласом.

— Доброго здоров'я, *mon ami*¹, — сказала тьотя Клава й, недовго думаючи, упевненим і рішучим рухом узяла його під руку.

Та жінщина, що її лінгвіст назав Аглаєю, поки що не думала фамільярничати з Вовчиком і тільки запропонувала йому одкоти та використати одну із запашних троянд, що висіли на її груді. Товариш Вовчик зробив це з задоволенням, і вони поволі пішли згорілою і порожньою вулицею заштатного городка.

— Ви сюди надовго приїхали? — спитала тьотя Клава.

— Товариш Вовчик уже говорив нам, — сказала Аглайя. — Він теж приїхав на два місяці.

— Так, — підтвердив лінгвіст. — Ви не помиляєтесь. Але...

Він хотів щось спитати їй, не спітивши, змовк. Власне, він не знав, як спитати: його здивувала тьотя Клава — вона говорила з ним так розв'язно, ніби вона знала його, по меншій мірі, з дитячих літ.

— А як ви думаете, — сказала тьотя Клава. — Чому це Дмитрій в останні роки такий нервовий став?

— Цебто який... роки? — Вовчик хотів поцікавитись, який Дмитрій, як вона встигла так добре віднати найінтимніше життя Карамазова, відкіля вона, нарешті, знає про ці «роки», але фамільярний тон його співбесідниці остаточно збив лінгвіста з пантелику, і він рішуче заплутався.

— Ви не косноязичний? — поцікавилася тьотя Клава. Аглайя зареготала. Товариш Вовчик почервонів і став запевняти, що «нічого подібного».

---

¹ *Mon ami* — Мій друге (фр.).

Він просто не чекав такої симпатичної поінформованості в справах дому Карамазових.

— Тоді, може, ви знаєте, — сказала тьотя Клава, — як думає провести Дімі (вона так і сказала «Дімі») ці два місяці? Цебто — біля Ганниної спідниці чи біля Аг'лаї?

Це запитання переходило вже всякі можливі межі, але товариш Вовчик на цей раз не збентежився. Він рішив, що коли тьотя Клава так фамільярницає з домом Карамазових, то вона, очевидно, одержала відповідне право на це від самого Дмитрія. Він сказав, що відповідати на це запитання не буде й рекомендує спитати його друга.

— Так би й давно! — з полегшенням зітхнувши, сказала тьотя Клава. — Хіба ви не бачите, що нас двоє, а ви один... Тільки глядіть, не приведіть сюди їй Ганни.

— Ви хочете, щоб я зараз... негайно привів Дмитрія? — спитав недогадливий лінгвіст.

— Ах, Боже мій, — сказала Аг'лая. — *C'est un grand malheur de n'avoir pas été bien élevé*¹.

— Воїстину! Велике нещастя не бути гарно вихованим, — підтвердила і тьотя Клава.

Тоді товариш Вовчик кинувся з усіх ніг до хвіртки, і дами самі залишились під провінціальними акаціями.

— От що, — сказала тьотя Клава, — Вовчика я беру собі, твоїм тепер назавжди лишиться Дмитрій.

— Я не заперечую, — кинула Аг'лая й розкусила своїми прекрасними зубами листок з акації.

---

¹ *C'est un grand malheur de n'avoir pas été bien élevé* — Це велике нещастя бути погано вихованим (фр.).

Вже майже зовсім стемніло. Витикалися зорі. З недалекого моря пішов теплий вітер. Аглай виводила на піску своєю голубою парасолькою якісь ієрогліфи, тьотя Клава дивилася у ридикюль, власне, в дзеркало, що було в ридикюлі, і пудрилась мініатюрною пуховкою.

— Дозвольте взнати, скільки вам років? — усміхнулась сама собі тьотя Клава.

— Очевидно, не більш двадцяти семи, — сказала Аглай.

— Ти вгадала, мені двадцять сім. І як пікантно, що я вже тьотя і що в мене така доросла племінниця... Тобі, здається, двадцять три?

— І ти вгадала!

Тьотя Клава поправила спеціальним олівцем брову й засвистіла арію з «Баядерки»¹. Потім дами ще перекидалися легкими фразами і раз у раз позирали в той бік, куди пішов Вовчик.

Були вони в рожевих серпанкових платтях, стягнутих у талії поясками, і мали в руках голубі парасольки. Тьотя Клава виглядала багато безтурботніш, в її світло-сірому погляді зовсім нема того ледве вловимого зайчика впертості й рішучості, що зрідка плигає в мигдалевих очах Аглай, але зате станом тьотя Клава трохи солідніш.

Аглай вийняла з ридикюля маленьку папіроску, запалила її й спітала:

— Ти сказала Жені (справа йшла про чоловіка тьоті Клави), що ми раніш першої не прийдемо?

— Звичайно, сказала... Я від нього взагалі нічого не ховаю.

— І все-таки не ревнує? — усміхнулась Аглай.

¹ «Баядерка» — оперета угорського композитора Імре Кальмана (1882–1953).

— І все-таки... не знаю. Чорт їх розбере, цих мужчин; на обличчі одне, а на серці, може, щось інше.

Потім тьотя Клава зробила рухом парасольки диск, піймала поглядом срібно-синій слід метеора й промовила:

— Ти, Аго, не думай, що Женя взагалі нездібний переживати душевних драм. У наш вік, кажуть, навіть корова вміє зітхати.

— Ти, тьотю Клаво, не помиляєшся. Мій Дмитрій підтверджує це на кожному кроці. Я дуже шкодую, що ти не чуєш наших розмов.

Аглая так упевнено й безапеляційно сказала «мій Дмитрій», що навіть тьотя Клава всміхнулась.

— А ти, Аго, рішуча людина, — відзначила вона, — ще не встигла як слід познайомитись із ним, але вже рекомендуєш його як власного чоловіка... Як же з Ганною? Ти багато взнала про неї?

— Ти, тьотю Клаво, надзвичайно наївничаш!.. У наш вік за два тижні не тільки сходяться, але й розходяться. А втім — досить! — і Аглая махнула парасолькою в той бік, де вже вирисувалась фігура Карамазова.

Вовчик лише за якусь хвилину вискочив на вулицю і наздогнав свого друга. Спершу дами бачили тільки Дмитрія. Він ішов до них своїми нервовими кроками, і постать його то вибігалася, то знову ховалася за стовбуrom молодого клена, що стояв на дорозі. Тоді десь ударила гармошка, й зорі висипали на куці бульвари заштатного городка. Десь гоготала республіканська молодь. Тоді і на протилежних кварталах ударила гармошка.

Товариш Вовчик уже наздогнав Дмитрія, і вони підходили до веселих (так принаймні одразу ж визначив лінгвіст) і симпатичних дам.

— Ну... — зупиняючись, почав лінгвіст і розвів руками. Тьотя Клава давно вже схарактеризувала собі Вовчика як трохи мамулувату людину і тому, не довго думаючи, взяла його під руку. Вона сказала, що рекомендувати Карамазова не треба, бо вони мають задоволення вже багато вечорів шпацірувати з ним... і потім, вона дуже зрадіє, коли Вовчик для неї буде таким цікавим співбесідником, яким став для її племінниці Дмитрій. За кілька хвилин процесія (так сказала Аглай) йшла в такому порядку: попереду тьотя Клава з Вовчиком, позаду Аглай з Дмитрієм. Дистанція між першою і другою парою була приблизно на півтора кроку. Тьотя Клава закинула на шию Вовчика свою голубу парасольку й розпитувала, хто він, що він, як він. Словом, вимагала, щоб лінгвіст у деталях розповів їй про своє минуле, сучасне й майбутнє. Аглай цього не потребувала від свого кавалера: такі розмови з ним були два тижні тому. Вона відколола з своєї груді останню троянду й держала її на обличчі Дмитрія. Вона питала його, як пахне троянда, чи подобається йому цей запах, чи не краще пахне резеда. Коли вони перерізали провінціальний ринок і увійшли в коло піднавісних огників, Аглай запевняла Дмитрія, що тут їй пахне Флобером¹ і навіть старофранцузьким життям... Карамазов, звичайно, знає поета Війона².. I потім, він не може не любити гоголівську фантастику. Аглай певна, що можна геніально стилізувати нашу сучасність.

¹ Флобер Гюстав (1821–1880) — французький письменник.

² Війон Франсуа (у транскрипції першодруку: Вілон [Villon]; справжнє прізвище: де Монкорб'є або де Лож; 1431 [або 1432] — після 1463, але не пізніше 1491) — французький поет.

Дмитрій говорив щось невпопад. Тоді Аглай поклала на його рот свою запашну долоню і сказала:

— Який ти чудак, Дімі! Справжній провінціал!

— Ти вже з Дмитрієм на «ти»? — повертаючись, кинула тьотя Клава. — З тебе, А'го, вийшов би прекрасний кавалерист.

Тьотя Клава так дзвінко зареготала, що провінціальна парочка (здається, колишній столонаачальник¹ і пристаркувата дочка місцевого кавалера Червоного прапора²), що йшла їм назустріч, поспішно одлетіла вбік і дала дорогу веселій компанії.

Тоді почав реготати й товариш Вовчик. Він так безумно розреготовався, що мусив кинути руку дами, сісти на землю й зупинити компанію. Коли ж його стали допитувати, в чому справа, він тільки й міг вимовити: «провінціал».

— Ну... добре! Ну... провінціал!.. але де ж тут сіль?

Тоді, нарешті, товариш Вовчик сказав, що для Карамазова це — найобразливіше слово, і що він і уявити не може, яке обурення викликало воно в грудях його ущипливого друга.

— І зовсім нічого нема тут смішного! — різко шпурнула Аглай і взяла Дмитрія під руку.

Тьотя Клава теж найшла, що смішного тут дуже мало, й найшла навіть потрібним (очевидно, на правах тьоті) прочитати лінгвістові невеличку нотацію. Вовчика, як і треба було чекати, страшенно

¹ Столонаачальник — чиновник у Російській імперії, який очолював нижчу ланку виконавчої вертикалі — Стіл (стол).

² Червоний прапор — орден Червоного прапора, одна з найвищих нагород в Червоній армії в роки Громадянської війни.

збентежив такий несподіваний фінал, і він хотів навіть прохати пробачення за свою некоректність. Тоді тьотя Клава поправила йому краватку фамільярним жестом, міцно притиснулась до нього і зробила дистанцію на три кроки.

— Ти, Дімі, може, й справді образився на мене? — спитала Аглая.

— Нічого подібного! — всміхнувся Карамазов. — Я тільки не зрозумів... тебе.

Він з якимось надзвичайним задоволенням сказав «тебе»: ця химерна дівчина, що так скоро перейшла з ним на «ти» і якось враз заволоділа ним (коли правду говорити, він не жартуючи, а з глибоким хвилюванням сказав допіру Вовчикові, що хоче зійтися з Аглєю), — зовнішністю своєю вже остаточно покорила його. Надто вже розумні й страсні були ці мигдалеві очі, й надто вже привабливо коливались ці молоді груди, щоб він міг прийняти її як звичайну женщину. Сьогодні наявіть постало в нім якесь неясне передчуття й солодкий біль, і сьогодні він хотів би ходити з нею цілу ніч.

— Чого ти не зрозумів? — спитала Аглая. — Чому я тебе назвала провінціалом?

— Так!

— Це ж, милий, ясно. Я ще тоді, на пароплаві (пам'ятаєш нашу суперечку?), я вже тоді подумала, що ти провінціал. Це по всьому видно: й по руках, і по поводженню з передовою жінкою... як зі мною от... Чому ти так чудно вимовив «тебе»? Чи, може, ти хотів сказати «vas»? Вас іст дас?¹ Ну?

---

¹ *Vas ist das?* — Що це таке? (з нім.).

А потім ти й формально провінціал... Хіба ти живеш не в провінції?

— Я, як тобі відомо, живу в столичному граді! — усміхнувся Карамазов.

— Де це? — зареготала Аг'ляя. — Чи не в тому, що на Лопані?

Ця дівчина (очевидно, з якогось Миргорода) так неожайнно говорила про лопанський центр, що Вовчик, почувши цю розмову, зупинився і спитав:

— А дозвольте узнати, в яких краях ви мешкаєте? Чи не в Умані?

— Вас це серйозно цікавить? Коли так, то прошу: мій столичний град і моя країна — хай буде вам відомо — дуже далеко відціля.

— Франція? Італія? Іспанія?

— Московія, моє серденько! — сказала Аг'ляя і притиснулась до свого супутника.

Московія? Ну, це вже Аг'ляя неправду говорить! Дмитрій підтверджує? Тоді він і йому не вірить. І справді; які ж вони московки? — Ні, це нісенітниця! Словом, хай це підтвердить тьотя Клава, і тільки тоді він може повірити. Словом, коли Аг'ляя й справді серйозно говорить, — Вовчик остаточно розгубиться.

Нарешті говорить тьотя Клава й говорить те ж саме. Вони таки московки й навіть корінні, бо змалку живуть у Москві. Вулиця така-то, номер такий-то, трамвай дев'ять. Коли потрібний телефон, то можна й це сказати. Чоловік тьоті Клави (ви його знаєте — мужчина в золотому пенснє) працює в профсоюзі. Аг'ляя — сирітка (знаєте таку зворушливу кінофільму про часи Французької революції), і вона живе у тьоті Клави. Вона на останньому курсі Московської консерваторії.

— Але відкіля ж ви так добре знаєте нашу мову? — здивовано спитав лінгвіст.

Ах, Боже мій! Що ж тут дивного? Вони далеко не перший раз зупиняються відпочивати на прекрасних степах України, й чому ж їм не знати такої музичної мови (тъотя Клава так і сказала — «музичної»). Аглая, наприклад, дуже любить Україну й, коли хочете, навіть оригінально. А втім, тъотя Клава далі не буде говорити, в деталях його може поінформувати Аглая і, можливо, Дмитрій. Власне, під впливом своєї племінниці вона й зробилася такою цікавою московкою.

— Прекрасно! — з хрустом давив свої пальці товариш Вовчик і нарешті цілком серйозно звернувся до Карамазова: — Знаєш, Дмитрій, їхні портрети обов'язково треба вмістити в одному з наших журналів.

— Як виключні екземпляри?

— Покинь жартувати, — махнув рукою лінгвіст. — Для руської публіки, для... як би це сказати... для «поощрення».

— Для заохоти, — поправила Аглая. — Так буде багато близче до вашої мови.

— От так московка! — сказав Карамазов. — Чи не почуваєш ти себе трохи ніяково, пане лінгвісте?

Товариш Вовчик спалахнув. Він хотів щось доводити, згадав чомусь (і зовсім не до речі) Прованс¹, провансальську літературу, згадав XIX вік, Жака

¹ Прованс — історична область на південному сході Франції, провансальська література, зокрема лірика трубадурів, мала величезний вплив на поезію раннього італійського Відродження (Данте, Петrarка).

Жансемена¹, Теодора Обанеля² і т. д., але тьотя Клава вже знову одтягла його на дистанцію в три кроки. Словом, розмову було перервано. Для лінгвіста було ще багато тут недоговореного, навіть інттригуючого (хіба мало московських дачників мандрує по Україні?), але він сподівався поговорити з приводу цього з Карамазовим і від нього й узнати в деталях історію знайомства московських дам із південною культурою.

— Так, значить, ти кінчаєш нову поему? — спітала Аглая, коли вони знову залишились удах. Карамазов зупинився і зробив незадоволене обличчя.

— Я тобі, здається, не один раз говорив, що я працюю в економічному органі. Мене цікавить зараз питання про зниження цін.

— Ти хочеш сказати, що з питання про зниження цін не можна зробити поеми?

— Я хочу сказати, що з Тарасами Шевченками я нічого не маю спільного.

— Коли тільки це, то я рада, — промовила Аглая, замислюючись. — Саме таких людей і бракує вашій нації. Мені здалося, що ти не так хотів сказати. Ти розумієш мене? Я гадаю, що без великого ентузіазму не може бути справжніх економістів.

— Цілком справедливо! — погодився Карамазов. — Кіл, очевидно, вибивають колом, і «закобзарену»

¹ Жансемен Жак (Жаку, справжнє ім'я: Жак Бое; 1798–1864) — провансальський поет, який писав гасконською народною говіркою.

² Обанель Теодор (1829–1886) — провансальський письменник, один із організаторів руху фелібрів, які ставили за мету відродження й розвиток національної провансальської культури й літератури, створення літературної провансальської мови.

психіку можна виховати тільки, так би мовити, загайаватизованим «Капіталом».

— Це не в брову, а в око! — з захопленням сказала Аглая. — Без якогось Лонгфелло¹ і справді не зробити вам своїх економістів і політиків. От я тільки думаю, що Маркса ти зовсім даремно припрягаєш сюди.

— Це справа переконання, — незадоволено сказав Дмитрій.

— Не думаю. Бо Маркс є зовсім чужорідний елемент для вашої країни. А тобі відомо, що коли до водороду додати кислороду, то гаряче тіло не встигає навіть приторкнутись до цієї мішанини — одразу ж виникає вибух і... вода. А втім, не будемо сперечатись. Мене цікавить друге питання. Говорячи про Тараса Шевченка, ти мав на увазі віршомазів взагалі чи саме його, божка вашої нації?

— Я мав на увазі й віршомазів взагалі, і його зосібна.

— За що ж ти Шевченка так ненавидиш?

— За що я його ненавиджу? — Карамазов знову зробив незадоволене обличчя: мовляв — навіщо цей допит? Потім раптом нервово одкинув волосся і зупинився. — А за те я його ненавиджу, — надмірно запалюючись, сказав він злим голосом, — що саме Шевченко кастрував нашу інтелігенцію. Хіба це не він виховав цього тупоголового раба-просвітянина, що ім'я йому легіон? Хіба це не Шевченко — цей, можливо, непоганий поет і на подив малокультурна й безвольна людина, — хіба це не він

¹ Лонг'єлло Генрі Водсворт (1807–1882) — американський поет, чиї національно-епічні твори відобразили дух американського народу. З-поміж найвідоміших поем — «Пісня про Гаявату».

навчив нас писати вірші, сентиментальнікати «покатеринячи», бунтувати «по-гайдамачому» — безглаздо та безцільно — й дивитись на світ і будівництво його крізь призму підсолодженого страшними фразами пасеїзму? Хіба це не він, цей кріпак, навчив нас лаяти пана, як-то кажуть, за очі й пити з ним горілку та холуйствувати перед ним, коли той фамільярно потріпає нас по плечу й скаже: «а ти, Матюшо, все-таки талант». Саме цей іконописний «батько Тарас» і затримав культурний розвиток нашої нації і не дав їй своєчасно оформитись у державну одиницю.

Дурачки думають, що коли б не було Шевченка, то не було б і України, а я от гадаю, що на чорта вона й здалася така, якою ми її бачимо аж досі... бо в сьогоднішньому вигляді з своїми ідіотськими українізаціями в соціальних процесах вона виконує тільки роль тормоза.

— Прекрасне визначення! — з захопленням сказала Аглай і тут же чомусь іронічно усміхнулась. — Але...

— Але, мабуть, пора нам залишити цю розмову, — кинув Дмитрій: йому, по-перше, не подобалася Аглайна похвала («навіщо ця цукерка, коли він зовсім доросла людина?»), і потім він раптом зловив себе на дешевій патетиці.

Тоді Аглай враз обірвала тему й запропонувала наздогнати тъютю Клаву й лінгвіста, що дуже далеко зайшли вперед. Вона запропонувала побігти на ввипередки й передала Карамазову свій ридикюль та парасольку. Але потім бігти не захотіла й сказала йому, щоб він витяг з ридикюля її замшеву рукавичку. Вона порадила йому положити рукавичку на нижчу частину його обличчя й, коли він зробив це, спитала, чим вона пахне.

— Чим вона пахне?.. Очевидно, жіночим тілом.

— Прекрасно!.. і цей запах тобі, мабуть, подобається?

— Як би тобі сказати, — промовив Карамазов, — можливо, подобається, а певніше — ні.

Аг'ляя не повірила. Вона взяла його голову й, роблячи надзвичайно великими свої і без того великі очі, стала ними ласкати свого супутника.

— Брехунька! — сказала вона. — Ти неправду говориш. Я знаю, що тобі цей запах подобається. Тому що... тобі не подобається... Ганна.

— Ти про мою дружину?

— Так. Чому ти досі не познайомив мене з нею? Чому ж ти мовчиш?

Чому він мовчить? Він, звичайно, зробить це. Він нарешті познайомить Аг'ляю з Ганною.

Але він думає, що вона все-таки якась чудна дівчина, й потім думає, що дружина мала рацію назвати її нетактовною. Це ж некрасиво так поспішати в його інтимні закутки. Невже цього Аг'ляя не розуміє?.. І потім, відкіля це вона дізналася, що йому не подобається Ганна? Словом, Карамазов знову незадоволений, і тому він так нервово запалив сірника.

Вона одразу ж зрозуміла його й поспішила перейти на іншу тему. В цей момент вони підходили до кручі.

IV

— Давай ще трохи відпочинемо, — порадила Аг'ляя, лягаючи на траву. — Можна й наших попередити.

Вона крикнула своїй компаньйонці, щоб та взяла з неї приклад і теж посиділа десь там зі своїм кавалером. Тьотя Клава й Вовчик погодились і зупинились

на тому ж таки високому березі, кроків на двадцять далі. Тоді Аглай підсунулась ближче до кручині й сказала:

— Наш новий знайомий поділяє твої погляди?.. Я говорю про товариша Вовчика.

— Які ти погляди маєш на увазі? — спитає Карамазов.

— Ясно які — ті, що ти з ними знайомив мене на пароплаві в нашу першу зустріч і потім майже кожного вечора чіпаєш їх.

— Ти говориш про ідею відродження моєї нації?

— Так. Я говорю про національну романтику.

Карамазов покривився: мовляв, він нічого не має спільногого з тим, про що говорить вона, це їй він уже декілька разів говорив, і, значить, треба бути більш обережним із такими термінами.

— Ми говоримо на різних мовах, — сказав він. — Ідея відродження моєї нації — ще раз повторюю — нічого не має спільногого з національною романтикою.

Аглай усміхнулась і положила на свої коліна голубу парасольку.

— Хай буде по-твоєму, — сказала вона. — Та як же з Вовчиком?

— Мій друг не тільки не поділяє цих поглядів, але й взагалі далеко стоїть від усякої політики.

— І все-таки ти такий шматок м'яса можеш вважати за свого друга?

— А чому ж ні? Хіба в ньому не може бути гарних людських початків?

— М'ясо завжди залишається м'ясом, — енергійно сказала Аглай. — І в м'ясі ніяких людських початків не може бути.

Вона так уважно подивилася на свого кавалера, ніби хотіла загіпнотизувати його.

— Це теж справедливо, — сказав Карамазов. — Але з Вовчиком я все-таки не можу не дружити.

— Шкода! — кинула Аглай й взяла резонерський тон. — Треба бути послідовним навіть у дрібницях. Здається, Толстой¹ говорив колись, що найважче полюбити близніх. Я думаю, що багато важче їх же таки зненавидіти справжньою ненавистю. Тільки тут можна показати неабияку волю і, коли хочеш, відвагу... Ти їх, здається, високо ставиш?

— Ти гадаєш, що мені бракує волі і я не можу бути відважним?

Дмітрій сказав це якимось непевним голосом, наче він і сам не довіряв собі.

— Ти маєш волю і ти відважний! — упевнено й навіть з деяким захопленням відзначила Аглай. — Саме за це ти так скоро й подобався мені... Подобався, звичайно, як людина.

Розмова перервалась. Вона вже дивилась у землю й ховала від нього свої очі. Він мовчав тому, що в нім у цей момент зажевріла внутрішня боротьба: з одного боку, йому підлестило її захоплення ним як відважною й вольовою людиною, з другого — він не зовсім вірив їй (відкіля вона знає, що він саме така людина? Чи не з кількох розмов із ним?). І потім, його раптом якось образила її самовпевненість і цей батьківський тон. Нарешті він заспокоївся й сказав:

— А ти, знаєш, цілком правильно підмітила: я говорю про близніх. Мені це твердження дуже подобається. Здається, мій однофамілець — Альоша

¹ Толстой Лев (1828–1910) — російський аристократ і письменник, автор відомих романів «Війна і мир», «Анна Кареніна» та інших творів.

Карамазов¹ — ставив якось там наголос на любов до дальніх. А я от теж думаю, що цей наголос треба перенести на ненависть до близніх.

— І ти гадаєш, що найбільша загадка саме тут ховається?

— Тільки тут і більш ніде! — з деяким хвилюванням сказав Карамазов. — От хоч убий мене! — а не можу їх зненавидіти справжньою ненавистю. У кожного з близніх — навіть найбільших моїх ворогів — буває така, знаєш, людська усмішка й таке, знаєш, міле й гарне обличчя, наче на тебе прекрасна Богоматір дивиться. Я кажу й підкреслю, у **кожного**, бо навіть у суворих і злих з природи людей я бачу цю усмішку й це обличчя.

— Може, ти перебільшуєш? Невже-таки в кожного?

— Клянусь тобі! Богоматір всюди й на кожному кроці. Це якийсь жах, і іноді навіть руки падають у знемозі. Не можна зустрічатися з людьми. Щоб творити якесь діло й боротись, треба надягати машкару² Мізантропа³ і в ній ховати, перш за все, очі... Очі, знаєш, найлютіший ворог усякого прогресу, бо очима бачиш Богоматір і саме в очах ховається Богоматір.

Карамазов зупинився й почав нервово кусати собі губи. З звичайної психічно нормальної людини він раптом перетворився на маніяка. Раз у раз здригаючись, він усе повертає до кручин голову й розгублено дивився в неясні далі дніпрових вод.

¹ Альоша Карамазов — персонаж роману Федора Достоєвського «Брати Карамазови».

² *Машкара* — маска.

³ *Мізантроп* — людиноненависник, відлюдник.

— Словом, Богоматір не дає тобі зненавидіти своїх близніх? — спитала Аглая.

— Тільки вона. Во ім'я якоїсь ідеї я здібний на все, навіть здібний убити людину. Але якийсь Іван Іванович однією людською усмішкою може покрити мене в один момент... навіть коли б цього Івана Івановича я й ненавидів своєю недоношеною і якоюсь чудною ненавистю.

— І так із тобою завжди бувало?

— Ні, — сказав Карамазов із деяким відтінком туги в голосі. — Тільки в останні роки мене так сильно затривожила Богоматір. Раніш це багато легше було. Раніш ідея майже зовсім засліплювала мене і для мене не було близніх. Аглая взяла руку Карамазова й положила її на свою долоню.

— Так от, — сказала вона. — Єсть дві ненависті: справжняй твоя недоношена. Перша — велика ненависть, і вона творить життя. Ця ненависть не знає близніх. Друга, недоношена, є тільки тінь від першої. Перша від розуму й від серця, друга — тільки від розуму... Як ти гадаєш, можна бути відважною і вольовою людиною тільки від розуму?

— Ти вже почала сумніватись у мені? — спитав Дмитрій, усміхаючись вимушеною усмішкою.

— Нічого подібного! — знову впевнено відзначила Аглая. — Ти маєш волю і ти відважний. Я тільки думаю, що ніякої Богоматері немає й що вона не більше, як примара. Я також думаю, що твоя недоношена ненависть уже є справжня ненависть і ти здібний зненавидіти своїх близніх... Ти розповідав мені, як колись, у часи громадянської війни, ти розстріляв когось із близніх біля якогось монастиря...

— Так то ж, — вирвалось несподівано Карамазову, — во ім'я великої ідеї.

— А хіба тепер ти без ідеї залишився? Хіба тебе не захоплює сьогодні хоч би та ж ідея відродження твоєї нації?

— Звичайно, захоплює, — непевним голосом сказав він. — Але...

— Без усіких «але», — рішуче одрубала Аглая. — Щось одне: або це ідея, або нова примара. Вона мусить тебе також захопити, як і та, що во ім'я її ти розстрілював своїх близніх.

Карамазов раптом зареготав.

— І справді, — сказав він. — Мені іноді така глупота приходить у голову, що потім, ѹї-богу, соромно за самого себе. От, наприклад, здається мені іноді, що Богоматір коригує в мені, так би мовити, людину. Близній, мовляв, не тільки Іван Іванович, але й сам я. Отже, ненависть я мушу переносити й на себе. Коли мене покоряє Іван Іванович, це значить, наступив момент, коли я мушу ненавидіти Дмитрія Карамазова, цебто себе.

— Що ти мусиш сам себе ненавидіти, коли тебе покоряє Іван Іванович, — це так. Але щодо коректі, то вона й справді глупота і звичайний собі бред.

— А то навіть, — продовжував він говорити, — здається іноді, що сама ненависть мусить носити в собі Богоматір.

— Це ще більший абсурд, бо ненависть і Богоматір є два зовсім протилежних полюси.

— Так і я полемізую з собою. Але й цей удар я парирую: мовляв, справжня ненависть — давно вже відомо — є найбільша любов. І значить, справжня ненависть — це є прекрасна людська усмішка.

— Це вже софістика для шарлатанів і боягузів. Богоматір не може не стояти на дорозі до справжньої ненависті і, значить, до мужнього вчинку...

— Цілком справедливо! — погодився Карамазов. — Але мені от здається, що Богоматір не може стояти на дорозі і що тільки відсутність її робить ненависть недоноском.

— Яким же це чином?

— А таким чином, що супутником справжньої ненависті є завжди радісні й до того молитовні перебої серця, ніби зустрічаєш світле Христове воскресіння.

Аглай ще ближче підійшла до кручі.

— Я гадаю, — сказала вона, — що тут справа багато простіша. Не Богоматір тебе турбує, а звичайна невпевненість. Під радісні перебої серця розстрілюють, скажемо, тоді, коли жодного сумніву не залишилось.

— Хто його знає. — надтріснутим голосом сказав Карамазов. — Можливо, я й помиляюсь.

Він раптом відчув, як ним запановує якась страшна туга. Він уже не бачить перед собою ні Аглай, ні Дніпра, ні прекрасної південної ночі. Він уже забув, як він високо ставить себе за відвагу й волю, і відчуває себе зараз страшенно нікчемною людиною. Він навіть хоче, щоб хтось плював йому в обличчя — і плював довго, настирливо й образливо.

Аглай, очевидно, уважно стежила за своїм супутником і тому поспішила йому на допомогу.

— Ти, друже, безперечно, помиляєшся, — сказала вона. — Ти глибоко помиляєшся.

— Ти говориш про Богоматір?

— Я говорю про тебе. Ти помиляєшся, коли думаєш, що тебе довго буде тривожити невпевненість. Це — коротке, тимчасове явище, й воно скоро зникне.

Вона підвелась, знову сіла на траву і його примусила сісти біля неї.

— Так-то, мій хлопчику! Хто хоче бути вольовою людиною, той не може не побороти в собі невпевненість, — сказала вона й положила свою руку на його голову.

Вже стояла глибока південна ніч. На Славуті кожної хвилини прокидалися якісь неясні звуки. Десь ревів пароплав, і далеко на півні пливли його привабливі вогні. Раз у раз фаркали й падали аероліти і тривожили очі загадковим світлом свого ярко-срібного горіння.

— Так, — раптом промовив Дмитрій. — Хто хоче бути вольовою людиною, той не може не побороти в собі невпевненість. І ти правду говориш, що я вже її поборов. Я не можу не побороти, бо майбутнє за моєю молодою нацією і за моїм молодим класом.

Він узяв її руку й міцно стиснув. Жива людина знову прокидалась у нім, і він ще раз перетворювався. Він навіть не помітив, як Аг'ляя іронічно посміхнулась, коли він майбутнє своєї нації зв'язував з «якимось там» класом.

— Я іноді буквально задихаюсь од щастя, — говорив він далі, скидаючи з кручі камінці й зовсім не помічаючи, що його розмові бракує елементарної послідовності. — Темні сторони нашої дійсності тоді зовсім зникають із моїх очей, і я починаю рости і виростаю у велетня. Бо й справді: в суспільнстві не може бути такої ситуації, коли неможлива боротьба. Коли ж це так, то... як усе-таки весело жити «на етом світі, господа»... Ти не можеш і уявити, як я полюбив це заялезене слово — прогрес. Прогрес — це ж, по суті, якір спасіння. Це ж вихід із того становища, що в нього зайшла революція.

— Але ти говориш зовсім як учень першої групи, — сказала Аг'ляя.

— Цілком справедливо! — гаряче підхопив Дмитрій. — Я і єсть учень першої групи й маю мужність визнати це. Така вже логіка подій: хто хоче жити в наші дні, той обов'язково мусить починати з абетки...

— І витягувати з архіву старі гасла?

— А хоч би й так. Хіба революційні гасла сьогоднішнього дня завтра не можуть стати реакційними? Хіба ми не маємо прикладів? І навпаки: хіба лозунги якогось 1917 року сьогодні не стали фарисейством і матеріалом для спекуляції? Це не значить, що ми збанкрутівали, а це значить, що треба бути діалектиком. Сьогодні масу можна повести тільки під тим стягом, що на ньому буде чітко написано — «прогрес».

— Навряд тільки вона піде за тобою, бо маса не терпить абстракції. А прогрес — це для неї абстракція.

— Цілком погоджуєсь, — сказав Карамазов. — Але я далеко стою від вульгарного тлумачення маси. Революцію маса творить через свою інтелігенцію, бо всякий масовий вибух тільки тоді робиться революцією, коли ним починають керувати Дантоні¹, Леніни чи то Троцькі.

— З тебе вийшов би не зовсім поганий агітатор-прогресист, — кинула Аглай і демонстративно за свистіла якусь шансонетку.

— Ти мені робиш багато честі своєю заявою.

— Nullement², — промовила дівчина. — On ne voit pas tous les jours un malade comme vous êtes³.

¹ Дантон Жорж Жак (1759–1794) — діяч французької революції.

² Nullement — нічого (фр.).

³ On ne voit pas tous les jours un malade comme vous êtes — Не завжди можна побачити такого хворого, як ви (фр.).

— Ти мене вважаєш за хворого? — образився Дмитрій.

— Боже борони, — сказала Аглая. — Мені тільки неприємно, що твоїй розмові бракує логіки. З одного боку, ти висловлюєш безперечно розумні думки, а з другого — плутаєшся в Ленінах, у класах тощо.

— Ну от, знову стара історія, — незадоволено промовив Карамазов. — Чи не думаєш ти вплинути на мою ідеологію? Коли так, то ти даремно витрачаєш сили. Взяти хоч би те ж відродження моєї нації. Я його інакше не можу мислити, як засіб, не як мету, як фактор, що допомагає мені розв'язати основну соціальну проблему. Відродження моєї нації — це є шлях до чіткої диференціації в нашому суспільстві й, значить, крок до соціалізму. Інакше на це відродження я дивитись не маю охоти.

— Значить, із твого відродження ні черта й не вийде! — грубо кинула Аглая і, зробивши з долонь рупора, покликала тьотю Клаву.

Карамазов поглядом переможця подивився на дівчину. Він не тільки не образився — йому навіть приємно було, що вона зірвалась із спокійного тону. Її самовпевненість і захоплювала, і в той же час нервувала його, бо що близьче він сходився з нею, то сильніш відчував її впливи на свій світогляд.

— А Вовчик не зовсім поганий співбесідник, — підходячи, сказала тьотя Клава. — І виявляється... зовсім не комунар.

— Дозвольте, — заметушився лінгвіст. — Хіба ви не знаєте, що Дмитрій член Компартії?

— Не турбуйтесь! — сказала Аглая... — Знаємо... і думаємо, що він не буде гніватись на тьотю Клаву за одвертість.

— Цебто ти хочеш сказати, — промовив Карамазов, — що тьотя Клава мене образила?

— Ми хочемо сказати, — кинула Аглая, — що комуністи хоч і непогані люди, але в більшості страшенно нудні... Ну, словом, світорозуміння їхнє — можна напевно твердити — не сягає далі Чемберлена¹ з моноклем і чергової партячейки... Правда, цікавляться ще китайськими справами.

Карамазову пересмикнуло обличчя. Його карючило, що ці випадкові позапартійні дачниці так неохайно ставляться до його партії. Будучи, так би мовити, вічним опозиціонером, він у той же час був своєрідним фанатиком комунізму й, звичайно, не міг спокійно реагувати на це зовсім невірправдане нахабство.

Але розмову вже скінчили й умовлялись, де можна буде зустрітись завтра. Вже флоберівські дами зникли в темряві абрикосового дворика, і товариш Вовчик щось захоплено розповідає про тьотю Клаву. Тоді Дмитрій раптом згадує Ганну і вже не відчуває до неї тієї злоби, що її пізнав увечері. Йому навіть трохи заболіло серце, і він сказав:

— Ти, Вовчику, будь ласка, не говори Ганні, де й з ким ми блукали сьогодні.

— Чому це? — спитав лінгвіст: він уже забув вечірню розмову, коли сам радив приятелеві ховати від Ганни свої зустрічі з Аглайєю.

— Я так хочу! — сказав Карамазов. — Ти це мусиш зробити для мене.

¹ Чемберлен Джозеф Остін (1863–1937) — державний і політичний діяч Великобританії. З 1924 р. міністр закордонних справ. У лютому–березні 1927 р. в радянській пресі з'явилася ціла низка статей, пов'язаних з нотою Чемберлена радянському уряду, в якій Радянський Союз звинувачувався у веденні антибританської пропаганди.

Товариш Вовчик здивовано подивився на Дмитрія, декілька разів здvigнув плечима, але згоду, звичайно, дав.

— Згоду я даю, — сказав він. — Але от що, друже: як це так трапилось, що московські дами зробились українками?

— Це питання і мене дуже цікавить.

— Цебто ти теж нічого не знаєш? — спитав здивований лінгвіст.

— Стільки знаю, скільки й ти.

— Дивно. Коли хочеш, загадково. Їй-бо... Ти як гадаєш?

— Я теж думаю, що загадково. І думаю, що цю загадковість дами нарочито утворюють для, так би мовити, пікантності.

— Це мені, їй-бо, подобається! — скрикнув із задоволенням лінгвіст. — Чому не зробити з звичайної випадкової зустрічі інтересну пригоду? Інтрига не тільки в романі цікава річ, вона й в житті присмна розвага.

— Ти, я бачу, починаєш філософствовать, — усміхнувся Карамазов.

Товариш Вовчик, звичайно, не погодився з цим твердженням і сказав, що Дмитрій все-таки анальфабет¹ і не розуміє, що таке філософія.

— А втім, — промовив він, — я не про це. Я хочу про твою фортуну. Тобі страшенно везе, і я, їй-богу, заздрю. Аглая й справді не дівчина, а прямо запашна клубничка. Смак тобі зовсім непоганий.

— Ти не задоволений тьотею Клавою?

— Боже борони. Навпаки — з тьотею Клавою, безперечно, краще зв'язатися... Знаєш, із заміжньою жінкою багато безпечніш.

---

¹ Аналъфабет — невіглас.

Товариш Вовчик зареготав од задоволення і заплигав, як молоде теля.

...Коли вони сходили на свій ганок, у північній частині заштатного городка вже кричали ранні провінціальні півні.

V

На другий день вони знову зустрілись: тепер вони зустрічалися кожного вечора. На шостий день над дачним посьолком раптом розірвалась гроза. Хмары заволокли все небо, і цілий день ішов краплисний дощ. По вулицях стояли великі калюжі, й надзвичайно розмило дерев'яні тротуари. Тьотя Клава прислала до Карамазових дівчину з запискою й просила в ній друзів сьогодні не виходити. Лінгвіст перечитав листа її, передаючи його Дмитрію, кинув:

— Я гадаю, що дівчата мають рацію саме так вирішити. Ти як на це дивишся?

— Як же тут дивитись, — сказав Карамазов. — Очевидно, краще не придумаєш.

Він, звичайно, збрехав, бо на його погляд година була не така вже погана, щоб одмовлятись від веселої гулянки. Мовляв, можна було в крайньому разі пороззуватись — це ж не город і не осіння пора.

— Але ти все-таки замислився? — сказав товариш Вовчик, провіряючи замки в своїй рушниці.

— І не думаю замислюватись, — ще раз збрехав Карамазов і зробив декілька нервових кроків по кімнаті.

Він ніяк не розуміє, чому це йому трохи заскиміло серце. Невже тому, що він сьогодні не побачиться з Аглесю? Він же зустрічався з нею вчора й кожного дня зустрічається. Він, нарешті, побачиться з нею завтра й ще багато разів буде з нею бачитись. Як же розуміти цей несподіваний біль?

В коридорі раптом заговорили, і в кімнату ввійшла Ганна.

— Ну, що ми, хлопці, будемо сьогодні обідати? — спитала вона.

— Очевидно, котлети й пюре з сметаною, — поспішно відповів Дмитрій.

Ганна уважно подивилась на чоловіка: вона не знала, жартує він чи й справді серйозно говоритъ.

— Чого ти витріщила на мене очі? — сказав Карамазов. — Я ж тобі говорю: котлети й пюре з сметаною.

— А я тобі говорю, — промовила Ганна, — що ти, Дімі, сьогодні в поганому настрої і починаєш негарно жартувати зі мною.

— А я от говорю, — сказав Вовчик, кидаючи на ліжко свою рушницю, — що ви й сьогодні — я бачу — полаєтесь... Це чортзна-що — не новий побут, а якась карикатура на нього.

Карамазов вимушено всміхнувся й простягнув свою руку лінгвістові.

— Дякую, друже, за правду-матку і прошу прощення, — сказав він. — Дякуй і ти, моя мила Ганнусю... Хіба тобі не приємно вислухувати це від безпартійної сволочі?

— Ти, будь ласка, не лайся, — пробурмотів товариш Вовчик.

— Невже ти образився?.. Коли так, то другий раз прошу прощення і заявляю: я пожартував.

— Я знаю, що ти пожартував. Але все-таки, чому тобі таке зле обличчя?

— Я, бачиш, Вовчику, котлеток захотів і пюре з сметаною.

Ганна зірвалася зного місця і підійшла до столу.

— Дімі! — сказала вона з розпухою. — Ну навіщо це? Навіщо ти робиш наше життя безконечною муковою?

— Ах, Боже мій, яка трагедія! — поглузував Дмитрій. Тоді товариш Вовчик підбіг до свого приятеля й замахав руками.

— Слухай, друже... — ледве вимовив він від хвилювання. — Я... я думаю, що ти не комуніст, а деспот! І я... таки донесу на тебе в... контрольну комісію.

Карамазов зареготовав. Він так неприємно зареготовав, що лінгвіст навіть розгубився і подивився навколо себе здивованими очима.

— Ти думаєш на мене доносити в контрольну комісію? — спитав Дмитрій. — Прекрасно! Тільки будь, друже, справедливою людиною і зразу доносъ на мільйон комуністів. Доносъ, нарешті, на всі сто п'ятдесяти мільйонів будівників соціалізму, доносъ на самого себе, бо й ти такий же хам, як я, паняй, нарешті, в небесну канцелярію і доносъ на саму контрольну комісію.

— Дімі, — сказала Ганна, — ти себе не поважаєш і не поважаєш ту партію, що до неї належиш. Не забувай, що товариш Вовчик все-таки позапартійний.

— Ти гадаєш, що такі питання треба ставити на ком'ячейці?

— Саме це я й хочу сказати, Дімі. Тільки це.

Карамазов раптом втихомирився. Чи то спокійний тон дружини впливнув на нього, чи щось інше.

— Я ще раз прошу у вас пробачення, — сказав він. — Я й справді трохи погарячився.

— Значить, ти визнаєш, що Ганна має рацію стримувати тебе?

Дмитрій нічого не відповів. Він несподівано застиг в одній позі серед кімнати й так стояв кілька хвилин. Ганні навіть прийшла мисль, що він захворів. Вона підійшла до чоловіка і взяла його за руку.

— Дімі, чого ж ти мовчиш?.. Що з тобою, Дімі?

— Нічого особливого, Ганнусю, — спокійно й серйозно промовив Карамазов. — Я думаю зараз про наше фарисейство і думаю: чому? Чому ми не соромимось говорити про пюре й котлетки? Чому ми, нарешті, не соромимось проїдати тут народні гроші... саме в той час, коли навкруги нас люди живуть у неможливих злиднях, у таких злиднях, що аж ридати хочеться... Чому ми, нарешті, боїмось виносити гірку правду на люди (хоч люди й без нас її знають) і ховаємо по своїх ком'ячейках?

— Ну, ця вже сльоза й ця карамелька зовсім не до діла, — сказав лінгвіст. — У всякому разі, вони не можуть тебе характеризувати.

— І я думаю, — кинула Ганна, — що ти сьогодні йдеш проти самого себе. Хіба це не ти так відстоюєш гасло: «сильному дорогу»?

Дмитрій хотів щось відповісти, але в цей момент у кімнату зайшла Одарка й зупинилась на порозі.

— Я слухаю! — сказала вона. — Ви мене кликали?

— Що ви слухаєте? — надзвичайно сумним голосом спитав Дмитрій. — Невже ви не вмієте говорити людською мовою?

Служка мовчки подивилась на свого хазяїна, її кам'яні очі застигли в якісь одній крапці, і вся вона була якась штучно-дерев'яна, як статуя спеціального призначення. Навіть Ганна відчула це і, зірвавшись із свого місця, поспішила випровадити Одарку за двері.

— Я на неї спокійно не можу дивитись, — промовив Карамазов, коли Одарчині підошви зашелестіли в сінях. — Вона мене своєю мовчазністю так іноді тривожить, що я, їй-богу, починаю боятись за свою голову: от-от збожеволію і кинусь кудись бігти скаженим біgom.

— Тобі, Дімі, треба лікуватись, — сказала Ганна. — Ти хворий, Дімі!

— Лікуватись? Це не те! Не те, моя люба! — зітхнув Карамазов. — Справа от у чому: іноді біжиш — і зупиняєшся. Зупинився і стоїш. Навкруги так прекрасно — озеро, небо, димок синьої далини, а «він» стоїть і вилупив на тебе баньки... Я говорю, Ганнусько, про наше чорне, піаніно... про те, що в Харкові. Це не піаніно, а якась жахлива примара. Заплюшиш очі й лежиш. І от раптом щось штовхне тебе, і ти подивишся, і бачиш, як з піаніно лізе на тебе якась волохата істота. Підлізе — і сяде навпроти тебе. Я довго мовчу й довго запевняю себе, що нічого нема. Тоді волохата істота лізе до мене на кровать. Саме тоді, Ганнусько, я кричу, щоб ти запалила електрику. Але ти ніколи не встигаєш запалити, бо волохата істота страшенно метка й хутко ховається в піаніно, а ти, Ганнусько, спросоння страшенно мамулувата.

— І ти серйозно віриш, що ця істота живе в піаніно? — спитав товариш Вовчик.

— Їй-богу, не знаю! — якось жалібно всміхаючись, сказав Карамазов. — Як комуніст, я їй не вірю, а як мешканець такої-то кімнати в місті Харкові, я не можу не вірити, бо майже кожного дня мені приходиться вночі тривожити дружину.

— Тобі й справді лікуватись треба, — сказав товариш Вовчик.

— І ти про ліки? Чудаки ви страшенні! Їй-богу, чудаки! — Карамазов подивився на свого приятеля і несподівано зареготав. — Ой, які ж ви чудаки! Невже ти не помітив, що я ввесь час дурня валаю? Очевидно, з мене непоганий артист вийшов би.

— Ну тебе к чорту! — спалахнув лінгвіст і хутко вийшов із кімнати.

Цілий день, а потім цілу ніч Дмитрію не давав по-кою образ дівчини в рожевому платті й з голубою парасолькою, дівчини, що так скоро назвала його «мілим», що так цікаво говорила про старофранцузьке життя («ти знаєш поета Війона?»), що відчула в наших нічних базарних завулках безсмертного Флобера, що, нарешті, в час його душевної кризи явилась до нього такою цікавою співбесідницею.

Заснув він, коли вже зовсім розвиднилось. Сон його був неспокійний, і прокинувся він за якісь дві години. Сонце вже високо стояло в чистому небі й важким огнем палило йому голову. Перший погляд упав на Ганну. Вона сиділа на канапі й держала в руках якогось листа, Дмитрій зробив гримасу незадоволення: це була записка від тьоті Клави. Ганна зиркнула на чоловіка і спитала його спокійним голосом:

— Відкіля цей лист, Дімі?

— Прочитай уважніше, і ти, мабуть, сама догадаєшся, — сказав він, повертаючись до стіни.

— Це від тих же дам?

— Мені здається, що тобі нема ніякого діла до моїх листів, — грубо кинув Карамазов. — Хто тебе просив лазити в мій паперовник?

Ганна здивовано подивилась на чоловіка.

— Я зовсім випадково натрапила на цю записку, — сказала вона. — Мені потрібні були гроши

на цукор... і, значить, нічого хвилюватись. Хіба ти раніш не дозволяв мені розпоряджатись своїм майном без спеціальних на це інструкцій? Чи, може, ти тепер щось маєш ховати від мене? Так тоді треба сказати — і тільки.

Дмитрій зиркнув на дружину. Вона так широко говорила, їй були такі сумні очі, що в нім раптом проکинулось почуття огиди до себе.

— Ти мене пробач, Ганнусю, — сказав він. — Я й справді різко висловився... Але виною цьому настрий: я сьогодні спав дуже погано.

Карамазов обняв Ганну і став ласкати її. Він нарешті підтверджив її припущення. Записка, звичайно, від «тих же дам». Але що ж тут такого? Тьотя Клава (він майже несвідомо заговорив саме про цю даму, не згадуючи Аглай) така собі міщеночка, і він це прекрасно розуміє. Чи, може, вона думає, що він все-таки закохається в неї? Тоді це зовсім несерйозно.

Ганні хутко забилось серце, і вона зупинила свій тривожний погляд на чоловікові.

— І ти це правду говориш? — спитала вона.

— Що з тобою, Ганнусько? — сказав Карамазов. — Яку це правду ти маєш на увазі?

— А от таку, — зітхнула Ганна. — Мені, Дімі, і в голову не приходило в чомусь серйозному запідозрювати тебе, але зараз я дивуюсь твоїй красномовності.

— Ну, от уже й красномовність не подобається.

Карамазов держав у зубах ніжно-смагляве вухо своєї дружини й розгублено дивився на стелю. Він зрозумів, що спросонку видав сам себе й що виправити вже не можна. І тому, коли Ганна вперто повторила своє запитання: «ти це правду говориш?», у нім спалахнула злість.

— Ні, — різко сказав він. — Я брешу!

Ганна добре знала чоловіка і чекала такої відповіді. Але вона знала й те, що після таких вибухів він остаточно обезволюється.

— Ах, Дімі! Боже мій, Дімі! Що ти робиш із собою? Справа ж зовсім не в цих дачницях. Невже ти гадаєш, що я вже не вмію поважати себе?

Дмитрій слухав дружину й нічого не чув. В цей момент він і не міг чути, бо мислі й почуття раптом покинули його і він лежав мертвим шматом м'яса. Так із ним завжди бувало після сварки з Ганною.

— Ах, Дімі! Ти зовсім даремно так про мене думаєш. От познайом мене з цими дачницями, і я тобі доведу це... Ти обіцяєш познайомити?.. Ну?

— Я зроблю все... що хочеш, — сказав Дмитрій. — Тільки, будь ласка, вийди відціля.

Ганна не примусила довго прохати себе, і за якусь хвилину її вже не було в кімнаті. Тоді Карамазов вийняв із чемодана купальний костюм і, покликавши товариша Вовчика, пішов із ним до річки.

— Ти подивись на ці обличчя, що обминають нас, — сказав лінгвіст, посилаючи до ніг свого сестера. — Зверни увагу, як вони дивляться: їй-богу, як вороги. От психологія! Коли приїхав на відпочинок, то обов'язково пан.

— Вони, очевидно, мають рацію так думати.

— Так, по-твоєму, треба знищити всі будинки відпочинку?

— По-моєму, треба залишити цю тему, бо все одно з порожніх фраз ми не виберемось. Коли ці дикуни не хочуть вбачати в тобі трудової людини й не хотіть розуміти, що ця людина має право за якийсь рік чи то два роки відпочити один місяць, то твоє обурення проти них є цілком законне явище. Але,

з другого боку, цілком законно й вони обурюються проти тебе, бо, по-перше, ти не один, а таких, як ти, тисячі, по-друге, не всі ці тисячі уміють коректно поводитись із цими людьми й, по-третє, ми й справді в порівнянні з ними — пани.

— Словом, і тут тупик? — сказав товариш Вовчик.

— Що ти хочеш цим відзначити?

— Те хочу відзначити, що ти й справді трагічна фігура. Всюди ввижаетесь тобі сама безвихідність.

— Очевидно, така вже вдача мені, — сказав Дмитрій і широко позіхнув.

Вони підходили до річки. На пристані суєтились портовики і щось вигружали з підвод. Пароплава ще не було, не було й вітерця, так що ріка стояла як дзеркало. Ранок був винятковий: після дощів ночі стали холодніти, і холодок нічний затримувався на воді, аж поки сходило сонце.

— Ну, вже скоро почнемо полювати, — сказав товариш Вовчик і від задоволення крякнув.

Карамазов одв'язав свій каюк, і вони, відпливши сажнів три від берега, кинулись у воду.

І тоді ж хтось недалеко зареготав, Карамазов подивився і побачив у купальних костюмах Аг'лаю і тьотю Клаву. Вони стояли на річному пляжі й готувались лізти в воду.

— Драстуйте, мої голуб'ятка! — закричав товариш Вовчик.

— Здоров був, голубе! — відповіла йому криком тьотя Клава.

Дмитрій відчув, що йому стало важко дихати. Він наздогнав свій каюк і вліз у нього. Цілу ніч Аг'лая не давала йому спокою, цілу ніч він мріяв

про зустріч із нею (наче він не бачився з нею сто років), і от на ранок він раптом зустрічає її в купальному костюмі. В ньому в перший раз прокинувся до неї справжній стривожений самець. Він безсороно дивився на її таз, на її груди і ніяк не міг одірватись. Йому захотілось зареготати й так дико, як, очевидно, реготала первісна людина. Йому навіть прийшла мисль підплівти до флоберівських дам і жартуючи схопити в свої обійми Аглаю.

— Ану покажи, як ти плаваєш? — закричала Аглайя, звертаючись до Карамазова й так випинаючи груди, ніби вона збиралась летіти до нього.

— Ah, mon Dieu! Que dites-vous là¹, — крикнув товариш Вовчик.

— I ты тут, mon ami? I ты? Que vous êtes aimable de venir me surprendre ainsi².

— Але компенсація, мадмуазель. J'espère que vous me ferez l'amitié de diner avec moi³.

— C'est une grave question qui demande réflexion⁴.

— Будь ласка, подумайте. Бо я до обіду дістав прекрасного вина.

Товариш Вовчик уже сидів у каюку напроти Дмитрія і поволі гріб до пляжу.

¹ Ah, mon Dieu! Que dites-vous là — О, Боже мій! Що ви кажете (фр.).

² Que vous êtes aimable de venir me surprendre ainsi — Які ви ласкаві, що прийшли зробити мені несподіванку (фр.).

³ J'espère que vous me ferez l'amitié de diner avec moi — Я сподіваюся, що ви зробите мені приємність, коли повечеряєте зі мною (фр.).

⁴ C'est une grave question qui demande réflexion — Це важке питання, яке треба обміркувати (фр.).

— Ти знаєш, — сказав він, звертаючись до свого приятеля. — Я говорю про загадковість, що за неї сковалась наші дами. Її все-таки можна розшифрувати.

— Яким же це чином?

— Дуже просто, — тихенько засміявся лінгвіст. — Ми їх напоїмо добрим міцним вином — і вони нам усе розкажуть.

— Ти так думаєш?

— Я цього певний... Тим паче, що дами не від того, щоб колись із нами випити. Оце недавно тільки Клава так прямо мені й сказала, що вона хоче «кутнути».

Карамазову ця мисль теж подобалась. Не тому, що йому хотілось «розшифрувати», як говорив товариш Вовчик, московських дам — ця загадковість із кожним днем його все менше й менше цікавила, — а тому, що сьогодні він побачив прекрасне Аглаїне тіло, тому, що йому захотілось кусати її. Йому метнулось у голові, що п'янка може утворити непогану обстановку, і він уже напружено шукав місця для оргії.

— Я бачу, що ти поділяєш мою думку, — сказав товариш Вовчик.

— Я її цілком поділяю.

— Ну, так тоді допомагай мені, друже. Я думаю зараз атакувати наших дам і сподіваюсь, що сьогодні вночі ми будемо з ними пиячти,

— Але де ж ми з ними зійдемось? — спитав Карамазов.

— Про це я вже подумав. Годині о восьмій ми сядемо в каюк, заберемо з собою що треба й поїдемо на Зелену Косу. Там можна буде навіть огнище розвести.

На Зелену Косу? Прекрасно. Як це він про неї не подумав. Це ж такий затишний куточек, що крашого й не треба. Там навіть можна буде й заночувати... саме в копицях сіна.

— Ти добре придумав, — сказав Карамазов. — Я з охотою підтримаю тебе.

Товариш Вовчик ще раз від задоволення крякнув і змовк: вони вже були біля флоберівських дам.

— Що ви там секретничаете? — спитала тьотя Клава, коли каюк легко сів на пісок пляжу.

— Це я кажу Вовчикові, — знайшовся Дмитрій, — що пора вже вас познайомити з моєю дружиною.

— Ти це серйозно говориш? — спитала Аглая, примрежуючи очі.

— Цілком серйозно... і ми зробимо так: я вас познайомлю з Ганною, а ви нас познайомите з чоловіком тьоті Клави.

Аглая поспішила погодитись. Більше того: вона гадає, що треба це зробити сьогодні увечері.

— Тільки не сьогодні, — кинув товариш Вовчик і поінформував дам про свій план щодо випивки.

Дами план прийняли, але Аглая сказала, що перш за все вона хоче познайомитися із Ганною.

— Чому це «перш за все»? — незадоволено спитав Дмитрій. — На цю історію ще буде час.

— Але й на випивку буде час, — уперто сказала Аглая. Вона так рішуче стояла на своєму, що за кілька хвилин Вовчик уже виходив із себе. Тоді дами несподівано почали вдягатись і демонстративно покинули пляж.

— І на чорта тобі треба було говорити про це знайомство? — незадоволено сказав лінгвіст.

Але Карамазов і сам проклиняв себе за необачність. У всякому разі, друзі вже знали Аг'лаю і зrozуміли, що ніякої вечірки не можна влаштувати, доки вони не задовольнять цю капризну й уперту дівчину.

VI

Звести Аг'лаю з Ганною вдалось тільки на четвертий день після розмови на річному пляжі¹. Це трапилось увечері біля хвіртки, саме на тому місці, відкіля флоберівські дами починали чергову гулянку з своїми кавалерами. Зустріч була холодна, і це особливо відчула Ганна.

— Чого це ви так цураєтесь громади? — спитала Аг'лая, беручи під руку дружину Карамазова.

— Відкіля це ви взяли? — в свою чергу підвела брови Ганна.

— От тобі й маєш! Скільки вже часу живемо тут, а вас жодного разу не бачили на вулиці. Хіба це не замкнутість?

— Ганна страшенно індивідуалістка, — пожартував товариш Вовчик.

Тьотя Клава ні з того ні з цього засміялась, дрібненьким і негарним смішком.

— А я от думаю, що тут зовсім інша причина, — сказала Аг'лая. — Ти, Дімі, як думаєш?

Карамазов іздригнув. Він зовсім не чекав, що Аг'лая буде так фамільярно поводитись із ним у присутності Ганни.

— Я вас прослухав, — червоніючи сказав він. — Про що ви там?

¹ Це речення вносить плутанину у час розгортання дії, адже фактично — з огляду на подальший виклад — усе відбувається того ж дня.

— Цебто я?
— Ну да, ви!
— Ти подумай, тьотю Клаво, — засміялась Аглая. — Він уже до мене звертається на «ви».
— Ха, ха! — знову розсипалась дрібним і неприємним смішком друга флоберівська дама.

Утворилось ніякове становище. Таке ніякове, що навіть товариш Вовчик відчув це.

— Ви Дмитрія не зрозуміли, — раптом спокійним голосом сказала Ганна. — Він під цим «ви» мав на увазі й вас, і мене.

— Ти, Дімі, підтверджуєш це? — спитала Аглая і уважно, навіть з деякою повагою подивилась на Ганну.

— Звичайно, — зрушив плечима Дмитрій і вийняв портсигара.

Він уже взяв себе в руки, і обличчя йому було спокійне.

— Так от що, — сказала Аглая. — Чи не тому ви так рідко виходите на вулицю, що не хочете зустрічатись із міщанками?.. Так би мовити, тікаєте від обивательського оточення? Я не помиляюсь?

— Я тільки не знаю, кого ви маєте за міщан? — спокійно спитала Ганна.

— Кого я маю? Ну хоч би саму себе, тьотю Клаву й так далі.

— Я вас так мало знаю, що вважати вас за міщан поки що не ризикую.

— Ну, а як узнаєте — тоді ризикнете?

Ганна взяла свою косу й положила її на груди. Вона помовчала декілька секунд і нарешті сказала:

— Тут і ризикувати нічого. Коли ви міщанки, то, значить, міщанки... Але я сподіваюсь, що маю справу з людьми іншого гатунку.

ТЬОТЯ КЛАВА по-солдатськи скинула свою голубу парасольку на плече і взяла праву руку «під козирок».

— Рад стараться, ваше-ство! — чітко сказала вона, звертаючись до товариша Вовчика.

Знову утворилось ніякове становище, Ганна, звичайно, зрозуміла, що тьотя Клава глузує з неї, але тепер вона вже не зуміла розрядити напружену атмосферу й мовчки дивилась убік.

— Давайте покинемо ці розмови, — сказав товариш Вовчик.

— Навіщо це робити? — промовила Аглая. — Ця тема дуже цікава... Ти, Дімі, як гадаєш?

Карамазов нічого не відповів на це запитання і раптом зробив кілька кроків убік.

— Почекайте мене, будь ласка, хвилини дві. Я зараз буду тут.

— Це ж ти куди збираєшся втекти? — не без іронії сказала Аглая.

— Нікуди я не думаю тікати, — грубо кинув Карамазов. — Я йду в буфет води напитись.

— А чому ти думаєш, що ми води не хочемо? Правда, Ганно?

— Так, і я хочу води, — сказала Карамазова.

— Ну, так тоді ходімте всі, — незадоволено кинув Дмитрій.

Вони вже стояли посеред базару, недалеко від «буфету найкращих фіалок І. Л. Карасика». Саме в цей буфет і рушили вони.

— Я думаю, — сказала Аглая, сходячи на ганок, — що шановний І. Л. Карасик угостить нас не тільки фіалкою, але й святою водою?

— Про що ви говорите, баришня? — спитав крамар, люб'язно усміхаючись.

— Я говорю про святу воду, цебто — про горілку.

— Ви, очевидно, гадаєте, що я, крім фіалки, продаю їй горілку з-під полі? — ображено сказав І. Л. Карасик.

— Я не тільки гадаю, але й певна, що це так.

Крамар із задоволенням подивився на своїх гостей і раптом заметушився біля столиків.

— Ну, коли ви так певні, то хай буде по-вашому... Якої ж вам горілки треба і скільки ви її подужаєте?

Компанія зареготала: мовляв, так би й давно. І нічого куражитись. Хіба вони не знають, що І. Л. Карасик симпатична людина і, як усяка симпатична людина, вмів кожному прислужитись?

— Ми серйозно будемо пити горілку? — сказав Карамазов (він хотів сказати «ти серйозно думаєш пити» і якось не міг цього вимовити в присутності Ганни).

— Звичайно, серйозно! — сказала Аглая. — Чому ж не пити? Хіба ти не пропонував мені влаштувати п'янку?

Карамазов почервонів і звів свої брови. Цей цинізм, що ним бравувала сьогодні Аглая, його вже починав нервувати. Він усім корпусом зробив різкий рух і одійшов до дальнього столика. За ним пішла й тьотя Клава з Вовчиком: лінгвіст теж був незадоволений.

— Дімі — страшенній чудак, — говорила Аглая, взявшись за руку Ганну, і так говорила, ніби нічого не трапилось. — Вранці, знаєте, ледве скандалу не підняв, що я не хочу з ним пиячити... А зараз чомусь сам одмовляється.

Ганна холодно подивилась на Аглую.

— Я тільки не розумію, для чого це ви мені говорите, — сказала вона.

— Як для чого? Для того, щоб ви випили зі мною, бо мені зараз дуже хочеться випити.

— А мені, на жаль, не хочеться. Давайте краще підемо на свіже повітря.

— Ви зовсім не п'єте?.. Чи, може, тільки зараз одмовляєтесь?

— Чому ж не п'ю? — вимушено всміхнулась Ганна. — Іноді і я п'ю, але сьогодні я не хочу. Я гадаю, що й ви не маєте великого бажання: в таку духоту не п'ють горілки.

Аглая знову взяла Карамазову за руку і з співчуттям подивилась на неї.

— Що духота, то це ви правдиво говорите, — сказала вона. — Але не в одній же духоті справа; я думаю, що вам усе-таки важко — вам, комуністам.

— Чому ж нам важко?.. Ви зовсім даремно співчуваєте.

— Невже вам можна пити горілку? — з робленим здивуванням спітала Аглая.

— Звичайно, можна. Хіба ви не чули?.. Але, якто кажуть, у міру.

— Словом, золота серединка? Ну що ж, і це добре. Отже, зробіть мені милість і випийте зі мною «в міру».

Вона не дочекалась відповіді і, підбігши до крамаря, запропонувала йому поставити на один із столиків пляшку горілки. Потім, підлетівши до компанії, схопила Карамазова та товариша Вовчика за руки й потягла їх до Ганни.

— Я теж думаю, що зараз не варто пити, — сказав товариш Вовчик. — І справді духота страшена.

— Ну от, і цей тієї ж співає... А що ти мені вранці говорив?

Карамазов зиркнув на Аглаю, зробив рішучий крок до крамаря.

— Чи нема у вас якогось кабінету, де можна було б посидіти? — спитав він.

— Як так нема! — ні з того ні з цього образився І. Л. Карасик.

— Так би й давно! — сказала Аглай і, здається, п'ятий раз узяла Ганну за руку. — Чудачок цей Дімі, страшенно неврівноважена натура... Ви вже давно з ним живете?

Підійшла до Ганни й тьотя Клава і теж узяла її за руку.

— Ви мені, їй-богу, подобаєтесь, — сказала вона. — Я завжди гнівалась на Дмитрія, що він так із вами поводиться.

— Я вас не розумію! — кинула Ганна й розгублено подивилась на товариша Вовчика: вона раптом відчула себе зацькованим звірком.

— Ну, як же так? — промовила тьотя Клава. — Хіба це гарне поводження, коли він тільки сьогодні спромігся вивести вас на люди.

— Тут Дмитрій ні при чому. Я сама нікуди не хотіла виходити.

— Сама? Ну, це інша справа. Товаришка Ганна, очевидно, відпочиває, фунти, так би мовити, набирає. Це — зовсім непогано.

Вони вже сиділи в кабінеті, і біля них метушився крамар. Карамазов перетворився. Коли за якісь півгодини він був похмурий, то тепер на його обличчі ввесь час грала весела усмішка і він щедро розкидав дотепи та сентенції. Аглайн цинізм, що спершу його приголомшив, скоро став за те джерело, яке напоїло його чарівною водою і дало йому, так би мовити, «наплюватильський» настрій. Він добре зізнав, що Ганна давно вже рветься додому, що флоберівські дами не дадуть їй спокою, і, нарешті, зізнав,

що вже, можливо, недалеко навіть до скандалу, але все це вкупі не тільки не тривожило його, все це вкупі підштовхувало його робити те, що іншого разу він би, безперечно, не зробив. Він згадував сьогоднішній ранок, згадував Аглайне тіло, і йому хотілось мучити Ганну — мучити за те, що вона не дає йому взяти це тіло... і взагалі так уперто стоїть йому на дорозі.

— Ну, і хто ж буде пити? — безпорадно махнув рукою лінгвіст, коли крамар наповнив келихи.

— Хіба ти не думаєш? — сказала Аглая. — Ну так тоді давайте вт্রох... Ви, Ганно, теж, звичайно, не будете?

— Не буду.

— Добре... Який же нам тост придумати?.. *Avancez un peu*¹, — знову звернулась вона до Ганни.

— Я погано розумію французьку мову.

— Вона каже, — неохайно і з почуттям власної гідності кинула тьотя Клава, — щоб ви трохи подвинулись.

— *Mille pardons*² за французьку мову. Але, *messieurs, laissez-moi seulement m'installer*³.

Аглая раптом перехилила келих і випила свою горілку. Випила й тьотя Клава та Карамазов.

— А тепер можна й тост придумати, — сказала Аглая після другого келиха. — Я випила, товариство, за відважних і вольових людей. Чуєте? Я випила за безумство хоробрих. Але не за те безумство, що виродилось у соррентівського міщанина

¹ *Avancez un peu* — Посуньтесь трішки (фр.).

² *Mille pardons* — Тисяча вибачень (фр.).

³ *Messieurs, laissez-moi seulement m'installer* — Панове, дозвольте хоч сісти (фр.).

Пешкова¹, — я випила за те безумство, що привело троглодита до стану вишуканої європейської людини. Я випила за те безумство, що не знає тупиків і горить вічним огнем стремління в невідомі краї. Я випила за безумство конкістадорів... Ви мене, Ганно, розумієте? Дозвольте вам одрекомендуватись. Я — нова людина нашого часу. Я — одна з тих молодих людей, що як гриби виростають біля ваших ком'ячейок і яких ви не помічаєте. Дмитрій Карамазов, ти знаєш, хто перед тобою сидить? О, ти не знаєш, як сказав би Гоголь, хто сидить перед тобою. Це сидить твій антипод. Але ви мене все-таки, я бачу, не розумієте. Ах, друзі дорогі... Давайте ще вип'ємо за безумство.

Агая знову перехилила келих. Обличчя їй розчервонілось, і очі блищали химерним блиском. Карамазов із захопленням дивився на дівчину.

— Іще я хочу сказати, друзі мої, що хоч це й дивно, а породив мене не хто інший, як ваша ячейка. Це моя рідна мама... Ну, от уявіть собі. Росте десь, в якомусь, скажемо, «вузі» дівчина. Дівчина, що називається, кров із молоком. Від природи її покликано до кипучої діяльності — не тієї, що комсомолить у пустопорожнє... ну, скажемо, якоюсь нудною доповіддю чи то «собачим завулком», а тієї, що,

¹ Безумство, що виродилося у соррентівського міщанина Пешкова — Агая наголошує на деградації російського письменника Максима Горького (справжнє ім'я: Олексій Пешков; 1868–1936): від сповненої революційної романтики «Пісні про сокола» до відповіді на листа Олексі Слісаренка з проханням дати дозвіл на переклад українською повісті «Маті», в якому він виявив великороджавно-шовіністичну зневагу до українців. На той час Горький ще перебував на еміграції в Сорренто (Італія).

скажемо, Перовська¹. І от кличе її ячейка і каже: «так от що, свідома юнко, будеш ти у нас кандидаткою у комсомол... Твоє яке походження? ... А на чорта мені це походження? Не я ж робила батька? А він мене зробив!

— Мабуть, твоє походження все-таки темненьке, — сказав товариш Вовчик.

— А ви, Ганно, як думаете? Темненьке мое походження?

— Я думаю, що мені вже пора додому, — сказала Ганна й підвелаась із стільця.

— Ні, почекайте! Я ще не скінчила. — Аглай грубо взяла за руку Ганну й посадила її. — Так от. Що ж мені робити? Ви розумієте — мене від природи покликано до кипучої діяльності, і я хочу творити життя. Не так, як його творите ви, Ганно, і не так, як ти, Дмитрій Карамазов (вона знову випила келих горілки), а так, як її творили хоробрі на протязі тисячі років... Ви, звичайно,кажете, що я проповідую ідеологію нової буржуазії — хай буде по-вашому. Але й буде по-моєму, бо ми — я й тисячі Аглай у спідницях та штанях — не можемо далі жити без повітря.

— Вам, мабуть, дуже душно! — раптом зіронізуvala Ганна.

— Parbleu, j'étoiffe. Je vous prie de baisser la glace, pour nous donner un peu d'air².

¹ Перовська Софія (1853–1881) — діяч революційної організації народників-терористів «Народня Воля». Була страчена за організацію вбивства російського імператора Олександра II.

² Parbleu, j'étoiffe. Je vous prie de baisser la glace, pour nous donner un peu d'air — Чорт, я задихаюся. Прошу, відчиніть вікно, щоб було трохи повітря (фр.).

— Я вам уже говорила, що я погано розумію французьку мову.

— Вона говорить, — зі злістю сказала тьотя Клава, — що вона задихається і просить вас відчинити вікно.

— А, це зовсім інша справа, — знову зіронізувала Ганна.

Карамазов раптом зірвався з місця і підійшов до дружини.

— Ти, Ганно, очевидно, хочеш додому? — різко сказав він. — Так я можу провести тебе.

— Я зовсім не п'яна й тепер уже додому не збираюсь, — спокійно промовила Ганна.

— Так я збираюсь! — кинув Карамазов. — Ходім!

Тьотя Клава й Вовчик теж підвелись. Підвелася й Аглая.

— Я передчуvalа, що з цієї зустрічі нічого гарного не вийде, — сказала тьотя Клава.

— А що ж мусило вийти? — наївно спитав лінгвіст.

Дама легенько посіпала його за ніс і подала свою руку для поцілунку. Вона нарешті заспокоїлась і сказала йому, щоб він завтра приходив до них із Карамазовим: мовляв, чому не проїхатись у город К. на кілька годин. Словом, треба ще познайомитись із К. Поїздка, мабуть, буде цікава, бо година прекрасна й потім, на пароплаві можна набратись нових вражень. Товариш Вовчик погодився. Тоді тьотя Клава взяла під руку Карамазова і зробила і йому таку ж пропозицію.

Дмитрій теж погодився і, скинувши на плече тьоті Клавину парасольку, пропустив уперед Аглую й Ганну: та, і друга цілу дорогу йшли мовчки.

— А все-таки весело жити «на этом свете, гостя», — сказала Аглая. — Це, здається, твої, Дімі, слова?

Карамазов мовчав. Він замислився. Він думав про те, про що недавно говорила Аглая, і мислі йому наздоганяли одна одну. Він і справді стикнувся з цікавою дівчиною. І йому тепер уперто лізло в голову, що ця зустріч може скінчитися маленькою драмою і що в цій драмі головними особами будуть, очевидно, троє: він, Аглая та Ганна,

— Товариство, — сказав товариш Вовчик. — А хто з вас розплачувався з І. Л. Карасиком?

Лінгвістові відповіла мовчанка: очевидно, ніхто про це й не подумав.

— Ну, таке відношення до крамаря я можу назвати тільки свинством.

— Нічого подібного, — сказала тьотя Клава. — За І. Л. Карасика нічого турбуватись: коли він сьогодні не взяв, то візьме завтра. І завтра йому краще брати, бо завтра ви в нього ще щось купите.

— А воно й правда! — погодився лінгвіст. — Розрахунок правильний. Якийсь Перерепенко до цього ніколи не додумався.

VII

Коли приятелі підійшли на другий день до того будинку, де квартирували дачниці, їх зустріла Аглая незадоволеним обличчям і сказала, що кавалерам зовсім не личить спізнюватись на цілих півгодини. Словом, тьотя Клава розгнівалась і поїхала сама. Аглая, звичайно, на них уже не гнівається і просить їх зайти в кімнату. До речі, вони познайомляться із Женею (мужчина в золотому пенсне). У нього зараз страшенно болить якийсь зуб... очевидно, зуб кастрованої мудрості.

— Прошу! — сказала Аглай й відчинила двері. — Заходьте, панове-товариство!

На друзів війнуло вишуканою парфюмерією. Пахла пудра, пахли духи, і здавалось, що кожний закуток і кожна річ цього помешкання набралась приєсного запаху. На туалетному столі стояло кілька ваз із квітами, на вікнах лежали французькі романни. Товариш Вовчик почав було розмову про вчорашній вечір. Але Аглай, очевидно, не мала охоти говорити про це.

— Мені здається, що я вчора така ж була, як і завжди, — сказала вона.

— Безперечно! — поспішив погодитись лінгвіст і, положивши на вікно якийсь старомодний французький роман, що його встиг уже переглянути, сказав:

— Ну, а де ж ваш мужчина в золотому пенсне?

— А от зараз ми його покличемо, — сказала Аглай, — Євгенію Валентиновичу! Ану-бо йдіть сюди.

За дверима, що в другу кімнату, хтось засуєвся і, нарешті, мужчина в золотому пенсне з'явився на порозі.

— Євгеній Валентинович, — одрекомендувала його Аглай. — Чоловік тьоті Клави.

Нова людина мовчки стиснула руки друзям і почала бігати по кімнаті, ввесь час тримаючись за хворий зуб. Цей типовий інтелігент із профсоюзу — чесний і тенденційний, — він зараз забув гарний тон і не звертав уваги на приятелів. Карамазов уважно розглядав його й думав, що цей мужчина в золотому пенсне обов'язково мусить бути Євгеній Валентинович, бо інакше його й назвати не можна. Не Іванович або Петрович і не Денис або Степан,

тільки Євгеній Валентинович. Правда, можна було б його назвати ще Валентином Євгенійовичем. Але, по суті, це все одно.

— Ти, очевидно, дивуєшся, чому в мене так багато французьких романів? — спитала Аглайя, звертаючись до Вовчика.

— Коли хочеш, я дуже дивуюсь, — сказав лінгвіст. — Навіть страшенно дивуюсь.

— А коли не хочу?

— Тоді я можу й не дивуватись. Словом, я маю бажання вгодити тобі... ти як думаєш?

Аглайя сказала Карамазову, що вона вже змінила свій погляд на Вовчика і що тепер їй він починає подобатись. Лінгвіст подякував за комплімент.

— Ну так все-таки: чому ж у тебе так багато французьких романів? — поцікавився Карамазов.

— Це, бачиш, моя спадщина від прадіда. Він залишив мені дуже непогану бібліотеку.

— Чи не був твій прадід культурним поміщиком?

— Як би тобі сказати... Треба гадати, так. Власне, не зовсім так, але все-таки так.

— Може, ти мені назвеш його прізвище? Чи не князь це, припустім, Волконський?

— Чому це обов'язково Волконський, а не якийсь Мазепа?

— Тому що як до першого, так і до другого ти маєш таке відношення, яке я маю до Чандзоліна, припустім.

— Даремно ти так думаєш! — сказала Аглайя і зробила хитреньке обличчя: мовляв, вона зараз хоче помовчати, але згодом Карамазов не тільки почує це прізвище, — він навіть трохи і здивований буде.

— Можливо, я й помиляюсь! — кинув Дмитрій і тут же подумав, що Аглайя чим далі, то більш

намагається зaintrigувати його. І московське походження, і її порівняно чиста українська мова, й, нарешті, культурний прапрадід — усе це підтверджує його припущення.

Товариш Вовчик захотів висловити своє співчуття мужчині в золотому пенсне.

— Вам, мабуть, дуже болить зуб? — спитав він. — Я знаю, як болить зуб, це щось жахливе.

— Мугу! — відповів Євгеній Валентинович і знову скопився рукою за щоку. — Мугу.

Тоді лінгвіст ударив себе по колінах і почав запевняти, що йому, мужчині в золотому пенсне, є пряний сенс піти до зубного лікаря. Вовчик із цим лікарем зустрівся кілька днів тому і вважає, що це страшенно симпатична людина. Невже Євгеній Валентинович не хоче шукати допомоги в названого ескулапа? Вовчик певний, що мужчина в золотому пенсне не пошкодує. Ну... як?

— Звичайно, треба піти туди, — сказала Аглая за свого родича, що крім «мугу» нічого не міг вимовити.

Ну й добре! Вони підуть до зубного лікаря, і зуб на якусь годину покине тривожити... Чи не хоче й Аглая пройтись? Може, тоді й Дмитрій не проти?.. Словом, давайте підемо всі. Правда, надворі душно, але треба ж допомогти людині, Євгеній Валентинович грає в футбол? Ні? Нарешті, він, безпечно, грає в шахи. Так?.. Ну й добре. Коли заніміє зуб, вони зіграють у шахи.

— Але коли ж ти поведеш Євгенія Валентиновича до лікаря? — всміхаючись, нагадала Аглая.

Товариш Вовчик заметушився: мовляв, він це зробить із великою охотовою й негайно. Словом, давайте збиратись.

— Ах, який ти балакучий, — сказала Аглай. — Чи не пора тобі взятись за діло? Женю ти, звичайно, поведеш сам, бо нема ніякого сенсу всім нам пектись на сонці.

Товариш Вовчик іще більше засуєтився. Він прекрасно розуміє, що треба негайно побачити ескулапа, і компанія тут ні при чому. Він хапає свій капелюшок, одчиняє двері й пропускає в них у порив галячого вітру — мужчину в золотому пенснє. Євгеній Валентинович бере в руку свою руду борідку й мало не вибігає. Таким чином, у кімнаті порожнє і в ній залишаються Дмитрій та Аглай.

— Ну, слава Богу, — кинула дівчина й з полегшенням зітхнула. — Так обрид зі своїм зубом, що хоч тікай у Москву.

Карамазов нічого не сказав, йому раптом тривожно забилось серце. До вчорашнього дня він почував себе багато спокійніш. Звичайно, Аглай йому одразу ж подобалась, звичайно, йому колись вирвалась фраза, що він хоче зйтись із нею. Але то було тільки туманне передчуття, і він, наприклад, ніколи не шукав тем про кохання, він завжди говорив з Аглайю як із звичайним розумним товаришем.

Тепер не те. Він раптом відчув її присутність у цьому городку, так би мовити, фізіологічно, і це почуття почалось не вчора, а певніше — в той вечір, коли йому з нею не вдалось зустрітись, коли він так мучився цілу ніч. Навіть і не в той вечір — це почалось із першої зустрічі з нею на пароплаві, тисячами невидимих психологічних ниток він зв'язувався з нею до вчорашнього дня, і вчорашній день був тільки логічним і неминучим висновком. Хіба випадково вона показала йому своє тіло в купальному костюмі? Хіба випадково вона вчора ввесь вечір

намагалась одрекомендувати себе? Хіба випадково він почув цю апологію безумства хоробрих на фоні вранішньої зустрічі, тієї зустрічі, коли вона стояла на пляжі в потоках сонця і демонструвала йому своє здорове рубенсівське тіло? Нічого випадкового нема, всякий випадок зв'язано з тою чи іншою основою, і обумовлюється він певними причинами, і коли причини були, то інакше й трапитись не могло. І згадуючи її вчорашню розмову про безумство хоробрих, йому до болю захотілось бути таким же безумним. Йому захотілось схопити її в обійми й закричати побідним криком дикого переможця. Перед ним на мить промайнули сумні, осточортілі очі його Ганни, і він уже більше нічого не бачив. Він зовсім не думав про те, як вона прийме його ласки. На нього в цей момент навіть не вплинула обстановка, що, безперечно, не відповідала його намірам. Він уже нічого не бачив, крім цієї привабливої дівчини і її мигдалевого погляду.

Карамазов нахабно подивився на Аглайн торс і зупинив на ньому свої очі.

VIII

І він, очевидно, мав рацію. Інакше навіщо б служка зачиняла віконниці? Чи, може, Аглая хоче затримати спеку? Так ні, цього не може бути! Вона, безперечно, шукає півтемряви. Треба бути рішучим, і тільки.

В кімнаті темніє тією денною темнотою, коли, й заплющивши очі, відчуваєш ясний безхмарний день і згорілопорожні вулиці заштатного городка. Крізь одну віконницю лізе вогняна лапа південного сонця й, полоснувши по вазах із трояндами, легко лягає на стіну.

Аглай поправила декольте свого рожевого плаття й скинула на Карамазова очі.

— Дмитрій, іди-но ближче до мене, — сказала вона. — Ти хочеш абрикосової води?

— Дякую! — кинув Карамазов і зупинився біля дівчини.

— Не хочеш?.. Ну, тоді я сама вип’ю.

Вона підійшла до глечика й з ним сіла на своє попереднє місце. Ковтаючи невеличкими ковтками жовтувату воду, вона говорила йому про Євгенія Валентиновича й раптом поцікавилась його родинними справами. Словом, вона хоче ще дещо віднати про нього й особливо її цікавлять факти, так би мовити, глибоко інтимного характеру. Ну от, знову, припустім: які ж, нарешті, в нього взаємовідношення з дружиною? Вона його колись запевняла, що він не любить свою Ганну, але це ж був тільки жарт. Вона, звичайно, нічого не знає, а її дуже цікавить, як він ставиться до своєї дружини.

Доки Аглай подавала запитання, так би мовити, «взагалі», Карамазов готовий був їй відповісти. Ale коли вона фамільярно заговорила про Ганну, йому неприємно стиснуло серце: він несподівано образився за дружину. Мовляв, чому це Аглай не дає їй спокою? За кілька хвилин перед тим він не міг навіть припустити, що в нім прокинеться таке почуття. Ale зараз воно навіть затривожило його. Звичайно, він уже не любить, він сьогодні навіть ненавидить Ганну. Ale з нею зв’язано такі гарні хвилини, що він не може не поважати її якоюсь своєрідною повагою. У всякому разі, він рішуче одмовляється згадувати сьогодні її ім’я в присутності Аглай, так принаймні диктують йому норми елементарної етики.

— Може, Ганни ми не будемо чіпати? — спитав Карамазов. — Невже тобі не обридло говорити про неї?

— Чому це? — дитячими очима подивилась на нього Аглая. — На мій погляд, вона все-таки цікава жінщина.

— Я гадаю, що їй зовсім не місце в нашій розмові.

— В нашій розмові? От тобі й маєш! Чому це в нашій розмові?..

Аглая зрушила праве плече й сказала:

— Ти переконаний в цьому?.. Ну що ж, добре! Я її не буду чіпати.

Вона змовкла, мовчав і Карамазов. Розмова перервалась на дуже невдалому місці, і тому утворилось таке враження, ніби хтось когось і якось обравив. Дмитрію прийшла мисль, що Аглая зрозуміла причину його небажання говорити про Ганну, і йому стало ніяково. Чому й справді не поінтимничати?

— Ти дуже хочеш знати, як я ставлюсь до Ганни? — спитав він.

Аглая бистрим рухом розправила на колінах своє рожеве плаття, подивилась кудись убік, помовчала трохи й раптом сказала тихим, але рішучим і впертим голосом:

— Я це дуже хочу знати.

— Ну, так от: із своєю дружиною я вже давно в натягнутих відношеннях. Приблизно років три.

— Як розуміти тебе: ти вже розлюбив її, чи щось інше треба мати на увазі?

— Бачиш, — сказав Карамазов, — мені важко з'ясувати це. Сказати, що я її розлюбив, — не можна. Але й сказати, що я її люблю, теж не можна.

Аглая підвелася з стільця, пішла до канапи й запалила папіроску.

— Ти хочеш сказати, — промовила вона, — що ти ії ніколи не любив?

— Цього я не хочу говорити, бо це зовсім не так; я ії сильно любив. Справа тут багато складніш. Тут... як би це сказати...

Він змовк і усміхнувся: йому й самому смішно стало, як важко вияснити цю родинну історію.

— Ну що ж далі? — засміялась Аглая. — Як же далі, мій глупенький хлопчику?

Карамазова раптом знервувала її фамільяність, і він різко сказав:

— Далі я одмовляюсь говорити.

— Який ти чудний, Дімі, — і Аглая подивилась на нього сумними очима, — і яка ти, мій глупиш, усе-таки нещасна людина... Так я зрозуміла тебе ще в нашу першу зустріч.

Дмітрій засміявся: йому страшенно подобається ця самовпевненість. Хто це їй наговорив такого абсурду про нього?.. Проте він на неї не ображався. Вона може говорити ще щось і в цьому ж таки дусі.

— Я, звичайно, можу говорити, — спокійно сказала Аглая. — Але ти мусиш покинути своє самолюбство й теж не бути таким самовпевненим. Словом, постановимо так, що коса наскочила на камінь. Сильна людина на таку ж сильну... Хоч, правду казати, я в тобі нічого не бачу ні від коси, ні від камня.

Остання її фраза гострим болем відгукнулася в його серці. Він нічого не має ні від коси, ні від камня? Він — той, кого вона недавно вважала за сильну вольову людину. Вона жартує чи правду говорить? Карамазов розгубився і, як ображений хлопчисько, стояв перед Аглаєю:

— Що це значить?

— Це значить, — сказала Аглая, — що не треба ображати людину, коли вона цього не заслужила, — це раз. По-друге, цим мені хочеться сказати, що я тебе знаю не гірше, ніж ти сам себе знаєш.

— Що ж ти знаєш про мене? — майже з розpac-
чесппитав Дмитрій і тут же відчув, що йому серце
завмерло. — Ти ж, здається, вважала мене за силь-
ну людину?

— На жаль, так, як сам ти себе вважав, — про-
мовила вона.

Аглая бачила, як вражали Карамазова її слова,
але на цей раз вона, очевидно, свідомо робила їх зли-
ми. Що її штовхало глузувати знього? Жіноча пом-
ста за його обережне відношення до Ганни чи щось
інше? В усякому разі, вона на цей раз дала собі волю.
Вона на цей раз наговорила йому стільки неприєм-
ного, скільки від неї він ще ніколи не чув.

— Ти, Дмитрій Карамазов, — говорила вона, —
страшенно самовпевнена людина, але в той же час
ти ніколи не довіряєш своїм силам... Цієї нової ха-
рактеристики ти від мене, мабуть, не сподівався по-
чути? Правда? Ти, Дмитрій Карамазов, любиш зга-
дувати відвагу твоїм силам... Ти, Дмитрій Карамазов,
вельмі сильну волю. Але в той же час ти, Дмитрій
Карамазов, великий боягуз і страшенно безвольна
людина. Ти, Дмитрій Карамазов, вклоняєшся пе-
ред культурою, і ти, безперечно, культурна людина.
Але в той же час ти, Дмитрій Карамазов, стра-
шений невіглас. Словом, ти, Дмитрій Карамазов,
недоносок тридцятих років... бо ти самі ці роки іс-
торик схарактеризує тим же самим називськом...
Ти, я гадаю, не ображаєшся на мене за цю харак-
теристику?

Йому ображаться, звичайно, нічого, хоч — правду кажучи — характеристика така ж жорстока, як і несподівана. Але він усе-таки не розуміє, навіщо вона? Чому це їй прийшло в голову саме сьогодні говорити йому такі «компліменти»? Він ніяк не може цього втятити.

— Ти не розумієш? — сказала Аглая. — Шкода! А справа дуже проста. Милій мій, невже ти не розумієш? Невже ти не розумієш, що я маю бажання покинути гру в темну?

— Тепер не розумію, що ти хочеш сказати цією «грою в темну»? — промовив Карамазов і відчув, як йому знову повертається колишній настрій. Він бадьоро подивився на неї і навіть спитав її, чи не знає вона, що це з ним. Що це трапилось із ним за якусь секунду?

— Я знаю, мій милій, — сказала Аглая, помітивши зміну настрою у свого співбесідника. — Але давай все-таки повернемось до твоїх фамільярних справ. Скажемо, так: коли ти зійшовся з Ганною? Ну, коротенько.

— Коли я зійшовся з Ганною?

Аглая не помилилась. Карамазов постановив зробити екскурс у минуле. Настрій зробив своє діло, і він несподівано навіть для самого себе почав. Він почав із того, що зустрівся він із своєю дружиною в обложенім місті, коли воно з тоскою дивилось на північ. Тоді стояв глибокий холодний вересень. Червона гвардія відступала й, відступаючи, ледве стримувала полки переможця. Снилисся далекі дні минулого: й городовий на розі, й голий осінній парк, і якась музика в кіно — нудна й небесела. Він прийшов у чека. В той час там готовувались до побігу. На підлозі валялись стоси папірців,

ганчірок і білизни. Він зупинився біля дверей і дивився на баришень, що рились у барабанахлі, напихаючи ним свої саквояжі. Саме тоді до нього й підійшла Ганна (він потім узував, що це Ганна). Вона з тоскою здавила свою голову й притиснулась до дверей. Тоді він вийняв із кобури браунінга й підійшов до однієї скрині, де вовтузились барабанольщики. Він вистрелив одній баришні в карк. Того ж дня чека розстріляла ще кількох мародерів, і того ж дня Ганна зійшлася з Дмитром.

— Це і все? — сказала Аглайя, коли Карамазов зупинився. — Ти скінчив свою історію?

— Мабуть, усе! — кинув Дмитрій, знову відчувши якусь ніяковість («і справді, навіщо ця зайва одвертість?»).

— Коли все, то мені й цього досить... Я від тебе більше нічого не потребую.

— Ну, так як же: люблю я свою дружину чи ні? — вимушено усміхнувся Карамазов.

— Про це ти почуєш за якісь два-три тижні, — цілком серйозно сказала Аглайя. — А поки що давай і справді перейдемо на іншу тему.

Вона взяла його голову й положила її на свої коліна. Карамазов здригнув: приєсний запах духів і троянд туманив йому мозок. Біла лапа південного сонця різала очі, й денна кімнатнатиша викликала млості. Дмитрій майже несподівано для себе почав обережно гладити Аглайнє коліно, й, можливо, тому, що вона ніяк не реагувала на це, він за кілька хвилин скопив в обійми її ноги й, тихо скрикнувши, вп'явся зубами в її м'яке тіло.

— Що з тобою? — суворо сказала Аглайя і з силою відштовхнула його від себе. — Що з тобою, Дімі?

Карамазов підвівся. Він блукав розгубленими очима по стелі, й здавалось, що він от-от кинеться на підлогу й заб'ється в припадку епілепсії.

— Що з тобою, Дмитрій? — промовила Аглай вже ласкавим голосом. — Як ти зважився на та-кий вчинок?.. І до того з жінкою, що з нею порівняно так недавно познайомився? Знаєш, я не чекала від тебе такої хоробрості!.. Чи, може, ти мене прийняв за барішню легкої поведінки? Ну?.. Чого ж ти мовчиш?

— Пробач мені! — ледве промовив Карамазов. — Я це зовсім несподівано зробив.

Аглай поправила своє рожеве плаття, підвела-ся з канапи й сказала:

— А що буде, як я розповім про це Ганні? Ну?

Дмитрій не відповідав. Тоді Аглай підійшла до нього і взяла його обличчя в свої руки.

— Ну, нічого, — сказала вона. — Я на тебе не ображаюсь. Більше того — скажу одверто, — мені на-віть приемно було, коли ти вкусив мене. Я переко-налась, що ти не такий палкий, яким намалювала тебе моя уява. Чуєш?.. Я не ображаюсь!

Карамазову прийшла мисль, що дівчина про-сто жартує з ним. Вона, мабуть, і справді не проти того, щоб він узяв її, але він, Карамазов, страшенно мамулуватий мужчина й не знає, як поводитись із такими цікавими жінками. Треба бути більш рі-шучим, впертим, і все буде гарно. Він узяв її руку й спитав:

— Ти дозволяєш мені говорити з тобою так, як я того хочу?

— Будь ласка! — кинула Аглай, не одриваючи очей від його обличчя. — Що ти думаєш мені ска-зати?

Дмитрій підійшов до вікна. За вікном в абрикосовому саду щось кричала хазяйка подвір'я й над одною з ваз дзвижчала муха. На ліву віконницю сів єгипетський голуб і протуркотів своє ласкаве «супруг».

— Ну, я тебе слухаю, — сказала Аглая. — Як ти там хочеш говорити зі мною?

— Бачиш, — почав мамулувато Карамазов і почервонів. — Я страшенно хотів би мати... тебе...

Аглая засвистіла. Боже мій, як їй не свистіти, коли Дмитрій такий без кінця наївний. Що значить «мати»? Чи не думає він, що вона так і кинеться йому в обійми? Ні, це зовсім несерйозно! І коли б хтось інший сказав так, вона б зуміла реагувати. Але йому вона радить тільки покинути свою «карамазовщину» й поважати себе і її.

— Ти зрозумів мене? — сказала вона, кінчаючи. — Ну, говори ж, Дімі.

Він нічого не відповідав і мовчки дивився кудись у простір. Він почував себе дуже ніяково. Так пройшло кілька секунд. Але от раптом він зареготовав сильним і цілком природним реготом.

— Знаєш що, — промовив він. — Дозволь мені поцілувати твою голову.

Аглая з зацікавленням подивилась на нього. Вона знову взяла в долоні його обличчя й промовила ласкавим, майже матернім голосом:

— Поцілувати мені голову?.. І цього не треба робити.

— Клянусь тобі, — раптом скрикнув Карамазов. — Клянусь тобі, що в мене й тіні не залишилось поганого почуття до тебе.

— Я дуже рада, — сказала Аглая. — Я вірю. *Dante avait bien raison de dire que l'Enfer est pavé de bonnes*

résolutions¹. Але я дозволю тобі це зробити тільки тоді, коли трапиться те, про що я зараз думаю.

— А про що ти зараз думаєш?

— Дімі, не треба бути таким наївним, а то я зовсім розчаруюсь у тобі. Ти зараз дуже подібний до свого друга Вовчика.

Аглая підійшла до глечика з абрикосовою водою і зробила з нього кілька ковтків. Якось химерно вона виглядала зараз, і Карамазов відчув у ній щось надзвичайно рідне. Йому здалось, що саме її він загубив колись, і вона тепер прийшла до нього, така бажана, як ніхто і як ніщо. Карамазов дивився в її очі, стежив за її рухами, і йому ввижалось, що ці очі й ці рухи він бачив чи то уві сні не то наяву. Але коли це було наяву, то це було тисячу років тому. Йому навіть прийшла мисль, що він, Карамазов, жив в якійсь іншій плоті ще далеко до Данте², що його допіру згадала Аглая.

— Чого це так довго нема наших від лікаря? — раптом сказала дівчина. — Як ти думаєш, Дімі?

— Очевидно, зуб виривають.

Карамазов вийняв портсигар і запалив нову папіросу. Повз вікон із криком пробігла дітвора й зникла за рогом. Знову затуркотів єгипетський голуб.

З дальнього дому відпочинку вдарили в дзвін: ма-бути, скликали до другого сніданку. Біла лапа південного сонця полізла вище й поширилась.

У кімнаті стало ще душніш.

¹ *Dante avait bien raison de dire que l'Enfer est pavé de bonnes résolutions* — Данте мав рацію, коли казав, що пекло вистелене добрими намірами (фр.).

² *Данте Аліг'єрі* (1265–1321) — письменник та політик, один із засновників італійської літературної мови. Автор «Божественної комедії».

— Ну, Дмитрій, — сказала Аглай, — ти йшов би додому: я зараз думаю надягати купальний костюм.

Карамазов узяв капелюх і мовчки пішов до дверей.

— Я гадаю, що ми зустрінемось увечері? — сказала йому вслід Аглай.

Дмітрій повернувся. Вона стояла, заложивши руки за голову, й загадково дивилася на нього.

— Обов'язково! — сказав він і вийшов із кімнати.

«Щось почалось», — раптом прийшло йому в голову. Не той роман, що до нього він хотів утекти од нудоти буднів нудної Ганни, — почалось щось тризважне і — тепер він певний — трагічне. Але не жах викликало воно в нім, а почуття якоїсь безумної радості, ніби він мусив на днях одкрити цілком нову й надзвичайно цікаву сторінку в своєму одноманітному житті.

Карамазов пішов до ріки. Йому хотілось зараз кинутись у воду й попливти проти течії чорт знає куди — такими сильними й рішучими рухами розсікаючи дзеркальну поверхню.

IX

Він так ніколи не чекав вечірньої години, як того душного дня. І цілком нормальна людина не може уявити, як він мучився, коли Аглай не вийшла з дому.

Але вона не виходила й на другий та на третій день — у п'ятницю. В суботу товариш Вовчик, зустрівшись із тьотею Клавою біля квартири флоберівських дам, поставив таке рішуче запитання:

— Скажи мені от що: чому це не видно твоєї племінниці? Чи не посварилася вона з Дмитрієм?

— Не думаю, — сказала тьотя Клава. — Моя племінниця дуже розумна людина і з пустячка не буде робити трагедії.

— Ну так чому ж вона сидить дома?.. Чи, може, й вона захворіла?

Тьотя Клава посміхнулась і нічого не відповіла. Вона підійшла до акації, зірвала плід і, зробивши з нього дитячого пищика, взяла його в свої ярко-червоні губи. Товариш Вовчик підвів білі брови й сказав з обуренням:

— По-перше, я не розумію, чого ти мовчиш, а по-друге — таємність тут зовсім не до діла. Чому не сказати прямо?

— По-перше, — обурилась, у свою чергу, тьотя Клава, — я не знаю, що мені сказати прямо, а по-друге — я тобі не жінка, і ти так не кричи на мене! Чи, може, ти хочеш, щоб я покликала Євгенія Валентиновича?

Лінгвіст раптом зблід. Він зовсім не чекав такого несподіваного повороту в розмові і, як і треба було припускати, перелякався.

— Я прошу пробачення, — сказав він. — Ти... ви не зрозуміли мене.

Але тьотя Клава вже заспокоїлась. Вона не може довго гніватись на «свого чудачка», її тільки дивують ці мужчини: не встигне поцілуватись два чи то три рази з тою чи іншою жінкою, як уже ту чи іншу жінку починає вважати за свою власність і починає на неї страшенно кричати. Ну, добре, вона дещо дозволила товаришу Вовчику... але хіба йому цього вже досить? Тьотя Клава ніяк не чекала, щоб лінгвіст міг так скоро розчарувати її.

— Подякуй моєму характерові! — сказала вона й подала свою руку для поцілунку.

Обличчя лінгвістові взялося червоною фарбою. Він мільйон разів дякує і запевняє, що більш ніколи й не подумає кричати на тьотю Клаву. Він крикнув, їй-богу, не навмисне, і його спровокував не хто інший, як Карамазов. За якісь три дні цього чудака й пізнати не можна. Він якось змарнів, і очі йому заблищають, безперечно, хоробливим блиском. Коли Вовчик спитав приятеля, що з ним, той одверто заявив йому, що закохався в Аглю і закохався якось там надзвичайно. Словом, «щось почалось». Вовчик як міг заспокоював його, але хіба божевільного заспокоїш?..

Він приблизно так заспокоював: «Ну як це легенький флірт із випадковою жінкою та ще й за та-кий короткий термін може перетворитись несподівано в серйозну драму? Звичайно, Аглай — цікава дівчина, звичайно, Карамазов неврівноважена на-тура, але все-таки це ж занадто. Тільки винятковий процес у безперечно хворій психіці може так під-кузьмити людину».

— Саме це ти й говорив йому? — спитала тьотя Клава.

— А що ж я міг говорити йому? Я взагалі не маю здібностей для такої невдячної ролі.

— А коли не маєш, — з обуренням промовила женщина, — то не треба й брати її на себе. Хто тобі намолов, що це легенький флірт? Чого ти розпису-єшся за Дмитрія?.. Чи, може, ти найнявся до Ганни за адвоката? Коли так, то можеш іти од мене.

Ах, Боже мій! Вовчику все-таки рішуче не везе. Все він якось не до речі говорить. Особливо йому не везе з жінчинами. Лінгвіст скоплює руку тьоті Клави й, оглядаючись (щоб не побачив Євгеній Валентинович), цілує цю руку п'ять, десять, двадцять

разів. Тоді тьотя Клава викидає з рота зелений піщник і пропонує піти до Аглай і поговорити ще з нею. По суті — це ж справа не її, а її племінниці, і, значить, розмовляти треба з племінницею. Тьотя Клава зараз піде в кімнату й покличе Аглай, а товариш Вовчик мусить прямувати до абрикосового саду й там полежати в гамаку. Коли він не хоче зустрічатись з її чоловіком, йому слід перелізти через паркан, бо Євгеній Валентинович працює біля вікна і, значить, пройти непоміченим не можна.

— Тоді я краще перелізу через паркан, — враз погодився лінгвіст і, покликавши свого ловерака, пішов від хвіртки.

Стояв прекрасний південний вечір. І сьогодні пeregukувались ті ж самі, що й кожного дня, занесені з Росії невгамовні гармошки. По всіх кінцях городка дівчата співали зовсім не аранжированих і все-таки надзвичайних народних пісень.

У голубому небі прорізались срібні зорі, і з ріки зайчиком плигав тендітний і легкий вітерець. Коли товариш Вовчик, перекинувши через тин свого сестера, пішов до гамака, там уже сиділа Аглай.

— Ну, так що ти хотів мені сказати? — зустріла вона його запитанням.

— Я, власне, нічого не думав говорити, — несміливо почав лінгвіст, сідаючи на траву. — Мені на-казала тьотя Клава порадитись із тобою з приводу Дмитрія.

— Я тебе слухаю.

Товариш Вовчик зам'явся. І справді: що він скаже Аглай? Може, і їй він скаже не до речі — і тоді нова неприємність. Але не можна й мовчати: коли й далі Дмитрій буде викидати таких коників, то по-лювання — пиши пропало! І лінгвіст, плутаючись,

починає говорити. І кінчає він тим, що Аглайа мусить побачитись із Карамазовим.

— Ти так гадаєш? — спитаала дівчина й серйозним поглядом подивилась на свого співбесідника.

— Коли правду говорити, я нічого не гадаю. Але мені здається, що Дмитрій захворів і ти можеш допомогти йому... хоч би тим, що будеш зустрічатись із ним.

— На твій погляд, він не закохався в мене, а просто захворів?

— Нічого я в цих справах не розумію, — занервувався товариш Вовчик. — Але думаю — так.

— А я от думаю інакше, — самовпевнено сказала Аглайя. — Я думаю, що він і захворів, і закохався. Але захворів саме тому, що закохався в мене. Коли хочеш, я докажу це тобі хоч завтра. Завтра зустрінусь — і ніякої хвороби не буде. Ти віриш?

— Нічого мені доказувати, — нервово кинув лінгвіст, — бо я тобі все одно не повірю.

Аглайя знаком запитання застигла в гамаку: вона не чекала такої сміливості від товариша Вовчика.

— Чому ж ти не повіриш? — спитаала вона.

— А тому, що я не перший рік знаю Карамазова. Ти можеш його заспокоїти, але це все-таки паліатив.

— Хіба з ним уже були такі приступи?

— Звичайно, були, і незалежно від того, чи закохався він у когось, чи ні.

— Значить, це приступи божевілля, і я для нього тільки зачіпка?

— Не знаю, які це приступи. Але я знаю, що ти зовсім випадково попала в поле його зору й саме в момент рецидиву його ідіотської хвороби.

Аглай замислилась. Декілька секунд тільки цвіркун порушувавтишу вечірнього абрикосового саду.

— Все-таки це не вияснення, — нарешті сказала вона. — Треба спершу дошукатись причин його хвороби, і тільки тоді можна говорити, чим я можу бути для нього: паліативом чи справжніми ліками.

— Тут про причини не доводиться говорити, — незадоволено промовив товариш Вовчик. — Причини ясні: психічна спадщина батьків.

— Звичайно, тут не без психічної спадщини батьків, але мати тільки її на увазі — це значить нічого не розуміти... А я от усе розумію.

Лінгвіст здигнув плечима. Хоч він і чув від Карамазова, що Аглай розумна дівчина, але тепер він починає сумніватись у цьому. Як це вона все розуміє? Відкіля вона так знає Карамазова за якісь маленькі тижні? Чи, може, їй розповіли про нього провінціальні кумушки? Чи, може, сам Дмитрій говорив про себе? Так це ж несерйозно.

— Що ж ти розумієш? — іронічно спитав він. — Я от, наприклад, далі одмовляюсь переливати з пустого в порожнє.

— По-перше, — спокійно почала Аглай, — я беру від тебе слово, що про нашу розмову Дмитрій нічого не буде знати. По-друге, я одразу ж заявляю тобі, що я Карамазова краще тебе знаю. Знаю тому, що Карамазових сьогодні тисячі. Дмитрій Карамазов, хай буде тобі відомо, — тип. Це я підмітила вже з першої нашої з ним зустрічі, коли мені довелося розмовляти з ним. Що це за тип, я вже говорила самому Дмитрію, і тепер мені залишається тільки дещо додати. Ти мене хочеш слухати?

— Прошу! — поспішно промовив товариш Вовчик: спокійна Аглайна самовпевненість уже примушувала його ставитись до неї з деякою повагою.

— Ну от. Будемо по черзі. Скільки, скажемо, років Карамазову? Мабуть, тридцять три — тридцять п'ять? Так?.. Я це знала. Це саме та людина, що, вискочивши з сіреньких гімназіальних штанців, одразу ж ускочила в епоху війни й революції. Отже, по-перше, Карамазов недоучка. Далі: він опозиціонер? Так?.. Я й це знала. Карамазови не можуть бути не опозиціонерами, бо події вони прийняли крізь призму своєї романтичної уяви про світ. Вони не можуть заспокоїтись, бо їм на роду написано тривожити громадську думку.

— Ну, це вже ти чула від самого Дмитрія, — сказав товариш Вовчик, згадуючи характеристику новітньої карамазовщини як перманентного руху, що йі дав сам Карамазов.

— Нічого я від нього не чула, — сухо промовила Аглай і продовжувала: — Отже, маємо безперечно здібного недоучку з романтичним складом натури. Значить, маємо те, що прийнято називати щирою людиною і що можна підкупити щирістю й використати на всі сто відсотків. Карамазова захопила соціальна революція своїм розмахом, своїми соціальними ідеалами, що їх вона поставила на своєму прапорі. В ім'я цих ідеалів він ішов на смерть і пішов би, висловлюючись його стилем, ще на тисячу смертей. Але як мусив себе почувати Дмитрій Карамазов, коли він, попавши в так зване «соціалістичне» оточення, побачив, що з розмаху нічого не вийшло й що його Комуністична партія потихе-сеньку та полегесеньку перетворюється на звичайного собі «собірателя землі руської» і спускається,

так би мовити, на тормозах до інтересів хитреного міщанина-середнячка. Це вже занадто, бо, на погляд Карамазова, цей середнячок завжди стоїть і стояв грізною примарою на путях до світового прогресу і, значить, на його погляд, до справжнього соціалізму.

— Але це до нашої справи, здається, не має ніякого відношення? — обережно вставив товариш Вовчик.

— Чи не боїшся ти, що нас хтось підслухає? — з'язвила Аглая. — Тоді я буду мовчати.

— Будь ласка, — здвигнув плечима лінгвіст. — Чого мені бояться, коли я цілком радянська людина і всі це добре знають. Що я не люблю політики, так це зовсім інша справа.

— Ти, здається, не любиш і філософії?

— Це все одно.

— Ну так тоді я продовжую, бо це якраз і йде до справи. Словом, Дмитрій Карамазов і Дмитрій Карамазови прийшли до жахливої для них думки: немає виходу. Зі своєю партією рвати не можна, бо це, мовляв, зрада не тільки партії, але й тим соціальним ідеалам, що за них вони так романтично йшли на смерть, це буде, нарешті, зрада самим собі. Але й не рвати теж не можна. Словом, вони зупинились на якомусь ідіотському роздоріжжі. І от Карамазови почали філософувати й шукати виходу з зачарованого кола. Але й тут їм не пощастило, бо вони шукали парикмахерські перпетуум мобіле¹: шукали такого становища, коли й вівці залишаються цілі й вовки не почувають голоду. Коротко

¹ *Перпетуум мобіле* — вічний двигун (з латин.), вживается на позначення нездійсненного.

кажучи, ці недоучки остаточно заплутались і, таким чином, прийшли до душевної кризи. Ці Карамазови забули що вони Карамазенки, що їм бракує доброго пастиря. Вони (часто розумні й талановиті) не здібні бути оформителями й творцями нових ідеологій, бо їм бракує широкої індивідуальної ініціативи й навіть відповідних термінів, щоб утворити програму свого нового світогляду. Це запальні Діцгени¹, що їх використовують Маркси та Енгельси² але це не Маркси й Енгельси. Карамазов, завдяки романтичному складу своєї натури й завдяки, мабуть, революції, хоче таки розв'язувати проблеми універсального значення, але він їх розв'язує в хаосі своєї ідеологічної кризи, в хаосі своїх недоношених уявлень про картину світу і тому послідовно мусить прийти до розбитого корита.

— І все-таки я не розумію, до чого ти це говориш, — знову вставив товариш Вовчик.

— Зараз буде ясно, — сказала Аглая й запалила нову папіроску.

— Отже, я говорила про Карамазова як про певний тип нашого часу. Дмитрій теж належить до цього типу. Але, як відомо, правил немає без винятків, і не всі Карамазови прийдуть до жовтого дому. Дмитрій випадково найшов собі оддушину в другорядній, на його погляд, ідеї відродження його молодої нації, і ця оддушина може спасти його. Йому тільки потрібний добрий пастир, і такого пастиря він уже відчув у мені. Я ще з ним мало розмовляла на цю

¹ *Діцген Йосиф* (1828–1888) — німецький філософ і політичний діяч.

² *Енгельс Фрідріх* (1820–1895) — німецький політичний діяч, філософ, історик та публіцист. Один з основоположників марксизму.

тему, але вже один той факт, що я з першої зустрічі почала активно й цілком щиро підтримувати його захоплення новими ідеями, — один цей факт не міг не положити глибокого відбитку на його вразливу душу, і він закохався в мене. Закохався як у нового пастиря. Він так закохався, як може закохатись тільки нестриманий романтик. Я це вже провірила на трьох днях розлуки. Отже, старої хвороби нема, є нова хвороба, але це вже хвороба остаточного видужання.

— Ти вже скінчила? — зітхнув із полегшенням товариш Вовчик.

— Скінчила.

— І все-таки я скажу, що й ти багато мудруеш і трохи подібна до того ж Дмитрія.

— Відкіля ж це видно? — всміхнулась Аглая.

— А хоч би відтіля, що ти надто вже просто говориш про кохання, ніби справа йде про якусь купівлю чи то продаж. Якось чи то надумано, чи то навіть меркантильно все це...

— А ти ж думав, що маєш справу з кисейною барышнею? Ні, друже, в наш вік можна кохати справжнім коханням тільки тоді, коли це кохання підігрівається полум'ям соціальної ідеї.

— Тоді мені буквально незрозуміле, як ти, московка, можеш зробитись якимось там пастирем.

— А чому не припустити, що мені душно на своїй вітчизні? — загадково посміхнулась Аглая. — В таких випадках можна зробитись навіть киргизом тощо... коли в Киргизії є оддушина.

Товариш Вовчик раптом позіхнув і, розкинувши руки, ліг на траву.

— А все-таки, коли правду говорити, — сказав він, — нічого я не зрозумів із твоїх балачок. Якось

дуже плутано, майже так, як у Дмитрія. Політика, політика й політика, і відсутність усікої ясності... Ти часом не комуністка?

Аглая засміялась. Їй все-таки Вовчик, їй-богу, подобається: поруч із безпримірною наївністю та-кий тонкий сарказм. Коли б вона належала до компартії, їй би від такої репліки, безперечно, не поздоровилось. Тепер вона розуміє Карамазова й розуміє, чому він не хоче покінчити з своєю КП(б)У.

— Ти, будь ласка, не приписуй мені того, що я й не думав говорити, — стривоженим голосом сказав лінгвіст.

— Ти одмовляєшся? — усміхнулась Аглая. — Тоді я прошу проbacення: мені здалося чомусь, що ти багато відважніш самого себе.

Товариш Вовчик широко позіхнув. Він підсвистув н своєму ловеракові й сказав:

— Ну, добре. Постановимо, що розмову скінчено. Тепер запитання: ти сьогодні вийдеш до Дмитрія?

— А ти дуже хочеш, щоб я вийшла?

— Звичайно.

— А чому тобі так хочеться, щоб я вийшла?

— Тому, що коли й далі Дмитрій буде з таким же настроєм, то з нашого полювання нічого не вийде... І потім, мені дуже обридли ці фокуси.

— Словом, ти хочеш, щоб я обов'язково вийшла?

— Звичайно.

— Ну тоді я обов'язково не вийду.

— А я тоді з тобою й говорити не схочу, — обурився товариш Вовчик. — І взагалі я страшенно шкодую, що прогаяв стільки часу.

Аглая зареготала. Ах, який він смішний, цей Вовчик! Він «прогаяв стільки часу»! Хіба все його

життя не є порожнє місце в світовому рухові? Відкіля це він узяв, що йому дано якось там «гаяти чи не гаяти час»?

— Проте ти на мене не гнівайся, друже. Це я жартую, — сказала вона.

Але Вовчик і без побачення не ображається; він немало чув таких компліментів хоч би від того ж Дмитрія. Вони його зовсім не обходять. Його тільки дивує, чому це «пастир» (він таки зіронізував) не хоче йти до своєї вівці... Словом, до побачення!

Вовчик підвівся вже і йде до паркану. Тоді з-за повітки вискачує тьотя Клава й бере його під руку. Вона запевняє лінгвіста, що й не думала підслухати його розмову, але вона ставить такі дві вимоги: перша — Вовчик дає чесне слово, що Дмитрій нічого не знає про те, як думає про нього Аглай («моя племінниця, бачиш, з одного боку, висококультурна людина, а з другого — якась дуже необережна і одверта до безумства»).

— Таке слово я вже дав Аглай, — незадоволено сказав лінгвіст.

— А друга, — продовжувала тьотя Клава, — я тебе прошу поцілувати мене по секрету в оце право вушко й піти зі мною до Євгенія Валентиновича. Тепер тобі нічого турбуватись: Женя вже знає, що ти сидиш з Аглайю, і хоче зіграти з тобою в шахи.

Вовчик зараз не має бажання грати в шахи: йому треба піти до Дмитрія. Але він не може відмовитись, бо тьотя Клава все одно постановить на своєму і все одно йому доведеться грати в шахи. Він повертається до гамака й раптом бачить у ньому Аглайу. Вона зараз маячить там неясним силуетом. «Що думає ця чудна дівчина?» — приходить йому в голову.

Але питання цього він і не думає розв'язувати... та й прийшло воно зовсім випадково.

Тьотя Клава, як і треба було чекати, спершу влаштувала з ним подорож у глибину абрикосового саду й там, під пишною бузиною, притиснула його до своїх грудей. І тільки коли все було зроблено, вона взяла його під руку й, трохи похитуючись від задоволення, пішла з ним до Євгенія Валентиновича.

— О баядерка!.. — наспівувала вона, наближаючись до дверей.

На порозі їх зустрів мужчина в золотому пенснє і простягнув Вовчикові обидві руки:

— А... я дуже радий! — сказав він і дав дорогу трохи збентеженому лінгвістові.

ЗМІСТ

<i>Як ніхто до того... Ростислав Семків</i>	7
<i>АГЛАЯ. Артем Сокіл</i>	11
<i>Про «Вальдшнепи» Миколи Хвильового. Ростислав Мельників</i>	125
<i>ВАЛЬДШНЕПИ. Микола Хвильовий</i>	129

Літературно-художнє видання

Артем Сокіл

АГЛАЯ

Микола Хвильовий

ВАЛЬДШНЕПИ

Відповідальний за випуск *Ростислав Семків*

Випусковий редактор *Наталія Ксьондзик*

Макет і верстка *Наталії Патоли*

Літературний редактор *Юлія Железна*

Коректор *Лідія Железна*

Художнє оформлення *Уляни Мельникової*

Підписано до друку 30.11.2009

Формат 84x108 1/32

Папір офсетний. Друк офсетний

Тираж 2000. Зам. 60.

«Смолоскип»

04071, Київ, вул. Межигірська, 21.

Тел. і факс (044) 425-23-93

E-mail: mbf.smoloskyp@gmail.com

www.smoloskyp.org.ua

Державний реєстраційний номер 2348 від 21.11.2005

Віддруковано ЗАТ «Віпол»
03151, Київ, вул. Волинська, 60

A24 Сокіл, Артем. Аглая. Хвильовий, Микола. Вальдшнепи. — К.: Смолоскип, 2010. — 222 с.

ISBN 978-966-2164-08-4

Хто важиться перебирати слово у класиків? Чи варто розпочинати діалог і творити продовження відомих творів? Видавництво «Смолоскип» робить цей сміливий крок. Пропонована увазі читачів повість Артема Сокола «Аглая» є спробою продовження роману Миколи Хвильового «Вальдшнепи».

У «Вальдшнепах» М. Хвильового знайомимося з ідеєю національного відродження України, що вирувала в 20-х рр. ХХ ст. Перед нами постають молоді люди, розчаровані в комуністичній партії й недавній революції, котрі прагнуть іншої країни з новими ідеалами. Чи вдалося їм досягнути поставленої мети невідомо, бо друга частина роману так ніколи й не дійшла до читачів.

Натомість маємо версію, запропоновану А. Соколом в «Аглай». Це перша спроба не освоєного ще в українській літературі жанру: повість-продовження, повість-полеміка; напізватергій часом палімпсест, крізь рядки якого проступають слова незавершеного роману. Із неї дізнаємося, як склалися долі не лише Аглай, Дмитра Карамазова, професора Вовчика й тьоті Клави з «Вальдшнепів», а і їхніх нащадків: Аглай, Миті, Валіка, що є головними героями нового твору, дія якого відбувається у Харкові 60-х рр. ХХ ст.

«Вальдшнепи» — книжка, яка уже давно зайняла гідне місце на полиці української класики. «Аглая» — безпрецедентне явище української літератури, що, сподіваємося, започаткує гарну традицію.

ББК 84.4УКР6я43

АГЛАЯ

Артем
СОКІЛ

Микола
ХВИЛЬОВИЙ
ВАЛЬДШНЕПИ

ІСВМ 978-966-2164-08-4

9 789662 164084 >